ԴԻՒԱՆԱՅԻՆ ՊՐՊՏՈՒՄՆԵՐ – RECHERCHES D'ARCHIVE

Հ. ՄԻՔԱՅԷԼ ԶԱՄՉԵԱՆ ԵՒ ԻՐ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Մինչեւ արդի քննական պատմագրութեան ծաղկումը՝ կարելի է դարաշրջուխ կազմող երկու գործեր մատնանշել անցեալի հայ պատմագրութեան մէջ։ Անոնցմէ առաջինն է՝ երկը Մովսէս Խորենացիի, իրաւամբ «Հայ Հերոդոտոսը» նկատուած, իսկ երկրորդն է, կը խորհինք, Հայոց Պատմութիւնը Հ. Միքայէլ Զամչեանի, որ կոչուած է նոր շրջաններու Պատմահայրը։ Ներկայ ուսումնասիրութեան նպատակն է, հիմնուելով Ս. Ղազարի դիւանական աղբիւրներուն վրայ, ներկայացնել՝ Զամչեանի այդ մեծդի յղացքին իրականացման պատրաստութեան փուլերը, պատմական ենթախաւը եւ հրատարակութեան յաջորդող անմիջական արձագանգները։

Ա.

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ

Պատանի Կարապետ Զամչեանի յարումը Մխիթարեան Միաբանութեան

Պատանի Զամչեանի վճռական հանդիպումը Մխիթարեան Միաբանութեան հետ՝ տեղի կ'ունենար 1757ի Մարտին։ Մխիթար Աբբահօր առաջին աշակերտներէն՝ Հ. Միքայէլ Սեբաստացի Պոլիս կը գտնուէր։ Սա՝ նկարագրով խստակրօն վանական, բայց յոգնած՝ երկար գործունէութենէ, կը փափաքէր թողուլ Պոլիսն ու արտաքին շարժուն կեանքը, ամփոփուելու համար Ս. Ղազար՝ կեանքի վերջին շրջաններուն։

Դժուարահաճ ըլլալով հանդերձ, ծերունի Հօր սիրտը կը վառի, տեսնելով 18ամեայ պատանի մը, Կարապետ Զամչեան անունով, որ

Լղբայրն էր Հ. Յակոբոս Վրդ. Զամչեանի, եւ որ կու գար ամէն օր բախելու իր դուռը, խնդրելով որ միջնորդ ըլլար իրեն՝ կարենալ մըտնելու համար Ս. Ղազարի վանքը։

Հ. Միքայէլ զարմանալի նախազգացում մը կ'ունենայ, կը դուշակէ կարծէք Կարապետի ապագան, կը զգայ ու կը տեսնէ որ «այս պատանեակս յատուկ նշանաւոր ոմն երեւի. բայց լիցի թէ ի վախճանի իւր գովիցի»[1]։ Հ. Միքայէլ առինքնուած է պատանիին թէ՛ արտաքին համեստութենէն, եւ թէ մանաւանդ հոգեսիրութենէն. «պատանին է զուարթամիտ, հոգեսէր, ջերմեռանդ եւ ձեռաց արհեստի զարմանալի»[2]։

Գովասանք շռայլելու մէջ Հ. Միքայէլ առանձին չէ։ Հ. Մկրտիչ Անանեան, Մխիթար Աբբահօր ամէնէն սիրելի երիտասարդ աշակերտներէն, նոյն օրերուն Պոլիս գտնուելով՝ ինքն ալ առիթ կ'ունենայ մօտէն շփում ունենալու Կարապետի հետ։ Քաղաքին մէջ արդէն իսկ հանրածանօթ էր պատանին, յատկապէս իր ձեռքի ճարտարութեամբ արծաթագործութեան արուեստին մէջ։ Հ. Մկրտիչ կը համարձակի ըսել նոյնիսկ թէ «ի Կոստանդնուպօլիս մի ոք կամ ոչ ոք նման նմա գտանի»[3], որու իբր ապացոյց կը յիշատակէ Կարապետի շինած արծաթէ մէկ տուփը, զոր Կարապետ կ'ուզէ իր հետ տանիլ Ս. Ղազար, մինչ մեծ եղբայրը Անտոն կը դրաւէ, արդիլելով թանկարժէք տուփին հեռանալը հայրենի տունէն։ Կը միջամտէ Հ. Մկրտիչ, բարեխօս կ'ըլլայ որ տուփը դարձուի Կարապետին, որպէսզի տանի հետը Ս. Ղազար, ցոյց տայ վանականներուն, հոն շինէ նմանը, տա բուն օրինակը դարձուի Պոլիս։ Անտոն Զամչեան կը զիջանի, խոստանալով նոյնիսկ հայթայթել արծաթի դինը։

Հ. Մկրտիչ Անանեանն է որ կը տեսնէ վերջին պատրաստութիւնները, կնքելով դաշինքը նաւապետին հետ[4], ու 27 Մարտ 1757ին Կարապետ Զամչեան կը բաժնուի Պոլիսէն, ուր պիտի վերադառնայ 22 տարի ետք, յետ դառնալու Հ. Միքայէլ Զամչեան։ Կարապետ ամբողջ կեանքի ընթացքին երախտագէտ պիտի մնայ զոյգ վարդապետներուն, փոխ առնելով Հ. Միքայէլի անունը, իւրացնելով Հ. Մկըր-

1. Հ. Միքայէլ Սեբաստացի Պոլիսէն, 21 Յունիս 1757ին, առ Մելքոնեան Աբբայ, Վենետիկ։
2. Հ. Միքայէլ Սեբաստացի Պոլիսէն, 2 Ապրիլ 1757ին, առ Մելքոնեան Աբբայ, Վենետիկ։
3. Հ. Մկրտիչ Անանեան Պոլիսէն, 20 Մարտ, 1757ին, առ Մելքոնեան Աբբայ, Վենետիկ։
4. «Կարապետ պատանին Զամչեանց ընդ այսմ նաւու (չուեաց). 4 ռսկի նաւլուն, 45 սօլտի յաւուրն վասն կերլեաց. զայս ամենայն ինքն Հ. Մկրտիչն հոգացն». (Հ. Միքայէլ, 21 Մարտ 1757ին, առ Մելքոնեան Աբբայ, Վենետիկ)։

© National Library of Armenia

տիչի ոգին, հանդիսանալով պաշտպան ոչ միայն Միաբանութեան, այլ բովանդակ ազգին։

Աղնուական զգացումներով լի այս պատանին, որ Սեբաստացի Հ. Միքայէլէն վկայուած է իբր «խիստ սիրական տղայ եւ շնորհալի»[5], ամիսէ մը կը հասնի Զմիւռնիա, ուսկից կը գրէ առաջին նամակը՝ բնականաբար, Հ. Միքայէլին, լի երախտագիտական զգացումներով, հոգ չէ թէ տառասխալներով. «շնորհակալ եմ վասն բարերարութեան ձերում, եւ կրկին շնորհակալ եմ վասն բարէխոսութեանդ, քանզի բարէխոսութեամբդ ես այս շնորհացս արժան եղէ, այսինքն կոչման կրօնա(ւ)որութեան. ապա ուրեմն կաղաչեմ եւ խնդրեմ ի ձենէ աղօթ(ս), որ տուրբ աղօթիւքդ ձեր լինի թէ ընտրեալ լինիմ, քաջապէս ընդ(դ)իմամարտելով ամենայն սատանայական փորձութեանց, եւ վերջապէս ապրիմ կրօնաւոր սուրբ աղօթիւքդ ձերով. եւ (յ)ետոյ չուելն իմ աստի արքայութեան իւրում արժանի լինիցիմ»[6]։

Ս. Ղազարի դիւանը իբր մասունք պահուած Զմշկեանի այս անդրանիկ նամակը՝ ցոյց կու տայ գրողին համոզումը եւ դերբնական հաւատքը հանդէպ իր կոչումին, որուն հաւատարիմ պիտի մնայ մինչեւ կեանքի վերջը։ Նորապէս հաւատացեալ հոգի, դեռ աւելի պիտի կատարելագործուի Մխիթարի շունչով կերտուած աշակերտներու ձեռքին մէջ, նոյնը իր կարգին աւանդելու համար յաջորդ սերունդներուն, որոնց պիտի կարդուի դաստիարակ եւ առաջնորդ։

Ամիս մը ամբողջ Կարապետ կը մնայ Զմիւռնիա. այդ էր գարուն սովորութիւնը. ճամբորդը կախում ունէր նաւապետէն, իսկ նաւապետը՝ հովերէն։ Հոն, քաղաքը կը դտնուէր Մխիթարեան միաբան Հ. Ներսէս Համբարեանի եղբայրը՝ Նահապետ, որ յանձնարարականներ ստացած ըլլալով պատանիին մասին՝ ընդառաջ ելած էր անոր, հրաւիրելով իր սեփական տունը։ Կարապետ կը մերժէ հրաւէրը. «պիտի նաւը նըստիմ, քանզի նաւը ամենայն կողմանէ հանդարտ եմ, հեմ ամենայն բանս նաւն է, թուրսը անչահ տեղը ունչո՞ւ նստիմ. հեմ անօնց ալ ծանրութիւն տամ։ Սակայն Պարօն Նահապետը կըսէ տի, դու նաւը երթաս նէ, ինծի պիտի վարդապետները ըսէն քի ունչու մանչը լաւ չի նայեցար. ինչ եւ իցէ, ես ալ ըսի քի՝ հոգ չէ»[7]։

5. Հ. Միքայէլ Սեբաստացի Գոլիսէն, 21 Ապրիլ 1757ին, առ Մելքոնեան Աբրայ, Վենետիկ։

6. Կարապետ Զամշեան Զմիւռնիայէն, 1 Մայիս 1757ին, առ Հ. Միքայէլ, Գոլիս։ Հ. Միքայէլ՝ Կարապետի նամակը կը ղրկէ Մելքոնեան Աբրահօր գրելով. «Զմի միայն գիրն նորին յիշմիրու, որ առ իս, դնեմ ընդ այսմիկ, առ ի տեսութիւն շնորհակալութեան նորին ձեր Տէրութեանն». (21 Յունիս 1757), որուն կը պատասխանէ Աբրահայրը. «Զիւր գրեալն որ առ քեզ առի եւ ընթերցայ. տացէ Տէր զի զարդասցի ի բարին եւ մի՛ փոխեսցի յետոյ». (5 Օգոստ.)։

7. Կարապետ Զամշեան Զմիւռնիայէն, 1 Մայիս 1757ին, առ Հ. Միքայէլ, Գոլիս։

Աստուած հանդերձ Կարապետ տեղիք կու տայ, կը փոխադրուի Նահապետի տունը, ուր «ինծի մէկ օտա մը տուվեր է, ես ալ բան կը բանիմ, կամ գրեմ կամ կարդամ»[8]։ Ամսուան մը ընթացքին կը գրէ դանազան նամակներ. եօթը նամակ գրած է Գոլիս գտնուող զոյգ վարդապետներուն, ինչպէս նաեւ իր ծնողքին եւ ազգականներուն. յիշուած եօթը նամակները կը պահուին Ս. Ղազարի դիւանը, որոնց պարունակութիւնը գրեթէ նոյնն է, այսինքն շնորհակալութեան իղձեր, ու յատկապէս հոգեկան ծայր աստիճան գոհունակութիւն՝ կրօնաւորական կեանքը ընդդրկելուն համար. «շնորհակալ եմ հրամանուցդ, ով քաղցրաբարոյ Հայրդ իմ (Մկրտիչ), որ զիմ ամենայն գործս կատարեցիր..., զիս այս նուռվս ճանապարհօրքէցիր..., թէպէք ոչ կատարեցիր..., զիս այս նուռվս ճանապարհօրքէցիր եւ զիս ամենաթշուառականս ի մէջ աշխարգիս»[10]։

Յիշեալ նամակները չէ կարելի ամբողջութեամբ մէջբերել հոս. միւս կողմէ սակայն չէ կարելի լռութեամբ անցնիլ 29 Մայիս (1757) թուակիր նամակը, ուր առաջին անգամ ըլլալով կը յայտնուի ապագայ Պատմահայրը իր մանրապատում նկարագրութեամբ. «մէկ նաւ մը եկաւ Վենետիկեն Մայիս 26ին (հնոյ), (յ)ետոյ Ըստամպոլ գալոց է. խիստ մեծ նաւ է, ու մէջն ալ սոլտաթ ունի շատ. յետոյ մէկ նաւ մը տահա եկաւ Մայիս 29ին, Սէլանիկեն, ամա հոս բան չունի մեզ հետ, պիտի երդա(յ). մէկ նաւ մը տահա կա(յ) հոս, ան ալ պիտի երդա(յ). այլ իսկի վախ չունենք Աստուծով, զի երեք նաւ էնք մեկտեղ»[11]։

Նահապետ Համբարեան, որու հիւրը կ'ըլլայ Կարապետ Զմիւռնիոյ մէջ ամբողջ ամիս մը, մօտէն կը հետեւի պատանիին կենցաղավարութեան, ու իր տպաւորութիւնները կը գրէ թէ՛ Գոլիս եւ թէ Վենետիկ, պատմելով իր հիւրին օրակարգը, թէ ամէն առաւօտ կ'երթայ եկեղեցի, ներկայ կ'ըլլայ պատարագի, ապա կը փակուի տեղեակ ու կը զբաղի ընթերցումով[12]։ Նահապետ աչքերուն չի հաւատար. «մենք էլ տեսանք որ մէկ տըղա(յ) ըստամպոլցի որ Ըստամ-

8. Կարապետ Զամշեան Զմիւռնիայէն, 5 Մայիս 1757ին, առ Հ. Միքայէլ եւ Հ. Մկրտիչ, Գոլիս։

9. Կարապետ Զամշեան Զմիւռնիոյ Նաւահանգիստէն, 8 Ապրիլ 1757ին, առ Հ. Մկրտիչ, Գոլիս։

10. Կարապետ Զամշեան Զմիւռնիայէն, 5 Մայիս 1757ին, առ Հ. Միքայէլ եւ Հ. Մկրտիչ, Գոլիս։

11. Կարապետ Զամշեան Զմիւռնիայէն, 20 Մայիս 1757ին, առ Հ. Միքայէլ եւ Հ. Մկրտիչ, Գոլիս։

12. «Ամէն օր առավօտուն գընա(յ), պատարաք տեսնէ, գու գայ..., իրա մէկ օտա տվի իր քէֆովն կարթա, գրէ, բանի, ինչ ժամանակ կուզէ». (Նահապետ Համբարեան Զմիւռնիայէն, 3 Յունիս 1757ին, առ Հ. Մկրտիչ, Գոլիս)։

© National Library of Armenia

պօլէն գելանէ, վանք չի մտած այսչափ խոհեմ, այսչափ մաղլում, խելացի, ջեռմեռանք. այսպէս չեմ տեսած, գօվելի ամենա(յ)ն կերպիվ. քանի հետն խօսիմ՝ գիտեմ թէ 10 տարի ձեր քովն կեցած է. իսօք չունեմ, մեր հաւանիլն գիտեմ հէչ է. (յ)ուս ունիմ որ մընացական կու լինի. այս Հայր Սիմոնին ուղածն է, այսպէս խիստ քիչ զու գընընվի. համ չեն թող տար, ինչպէս սորա եղեր է, ու ետեւանցն էլ գիր են գրած եղբայրնին թէ ետ եկ: Սորա պօյն երկան է, տարին քիչ է. Աստուած աջողութիւն տայ, սէլամէթ դայ տեղդ [Ս. Ղազար] տեսնէք»[13]:

Ինչպէս կ'ակնարկէ Նահապետ եւ ուրիշ յարակից նամակէ մըն ալ[14] կը տեսնուի, Կարապետի Պոլիսէն մեկնելէն ետք, եղբայրները գրած են իրեն՝ որ ետ դառնայ, որովհետեւ Բերսաբէ մայրը «լայ եւ իբրու զղջացեալ երեւի թողուլ զնա, ասելով իմ մխիթարութիւնս նա էր, ձեռաց ելաւ»[15]: Սակայն Կարապետ, անգամ մը որ ձեռքը մաճին վրայ դրած է՝ ա՛լ ետ չի դառնար, եւ միայն աղօթք կը խնդրէ, որպէսզի Աստուած՝ յետ զինք կոչելուն՝ նաեւ ընտրէ[16]:

Կարապետի առած քայլը եւ վճռական դիրքը կ'արծարծեն փափաքը՝ իր հասակակից մէկ ընկերոջ, Պետրոս Շամտանճեանցի, որ նոյնպէս արծաթագործ էր. կը փափաքի հանիլ Կարապետի ետեւէն, միասին ողջունելու Ս. Ղազարի սեմը: Կը փորձէ այն ինչ որ փորձած էր Կարապետ. կը դիմէ պրոսաբնակ Հ. Զաքարիա Ալեքսանեանին, որ կը գրէ Մելքոնեան Աբրահօր, կատարելով միջնորդի դեր.

13. Նահապետ Համբարեան Զմիւռնիայէն, 25 Մայիս 1757ին, առ Հ. Ներսէս Համբարեան, Վենետիկ: Նահապետ տարբեր բառերով նոյն գաղափարը կը յայտնէ Մելքոնեան Աբրահօր ուղղած նամակին մէջ. «Խիստ լաւ անց մի է, զարմանալի. էսպէս խոհեմ չէյի տեսեր. Ըստամպօլէն դուս ելանէ, հօրն մօրն քով մեծցած տըղա, բարօվ դայ տեսանէք, մեր ամէն բան նայ պատմէ. ինչպէս պէրք էր կարելի է չի կարացինք ճառա(յ)ել. թողութիւն շնորհէք». (11 Յունիս 1757):

14. Կարապետի համբաւը իրմէ առաջ կը հասնի Վենետիկ. մեծ տպաւորութիւն կը թողու Նահապետ Համբարեանի նամակը վանականներուն վրայ, այնպէս որ Հ. Գաբրիէլ Պետրոսեան կը գրէ Պոլիս գտնուող վարդապետներուն՝ թէ «Նահապետն մեր գրեաց եւ յոյժ գովէ զնա, եւ ասէ թէ եղբարքն գրեալ են զկնի նորա դառնալ յետս». (9 Յուլիս 1757):

15. Հ. Միքայէլ Սեբաստացի Պոլիսէն, 21 Օգոստ. 1757ին, առ Մելքոնեան Աբրայ, Վենետիկ:

16. Ահա իր խօսքերը. «Ամենայն կողմանէ հանդարտ եմ, հանգիստ եւ ուրախ, եւ եւս առաւել վասն կոչման խմոյ կրօնաւորութեան, որ ամենաբարեգուտն Աստուած ողորմելով ի վերայ անարժան մեղաւորիս, փրկեայ՝ զանցն իմ ունայնութենէ աշխարհիս: Արդ կաղաչեմ Վեր[ապատուելութ]եանդ, աղօթել վասն իմ մեղաւորիս առ Տէր, եւ մանաւանդ յիշելով ի մէջ սուրբ պատարագի, որ ինքն Տէր Յիսուս որպէս զիս կոչեաց՝ նոյնպէս ընտրէ, տալով ինձ տրումա(պ)իս շնորհն փրբ, որ կարացից ընդ(դ)իմանալ ամենայն փորձութեանց, եւ յետոյ (ի) չուելն իմ (յ)ասատի կենցաղոյս լինի թէ արժան եղէց երկնից արքայութեան իւրումբ». (26 Օգոստ. 1757ին, առ Հ. Միքայէլ, Պոլիս):

սակայն պատասխանը կ'ըլլայ ժխտական: Նոյն օրերուն վանքի ուսանողներու թիւը լրացած ըլլալով՝ նորեր ընդունիլն անհնարին էր: Հ. Կարապետ Մարտիրոսեան Ճուրճովէն վանք գալուն, պարագաներու բերումով, առանց վանքի հրամանը ստացած ըլլալու բերած էր հետը երեք պատանիներ, որոնցմէ մէկն էր ապագայ Ստեփանոս Աբրայ Ագոնցը. սակայն տեղի պակասը ստիպած էր որ Մելքոնեան Աբրայ յայտնէ իր դժգոհութիւնը գրելով. «Թէպէտ բերեալ պատանիքն Հ. Կարապետին բարւոք էին եւ չափահաս, իբր 17 ամաց իւրաքանչիւրն, այլ մեզ ոչ էին պիտանի»[17]. հետեւաբար մերժողական պատասխան կը տրուի Պետրոսի, որ ի զուր կը գրէր ուղղակի Մելքոնեան Աբրահօր, ցոյց տալով պատրաստակամութիւն ամէն տեսակ ղոհողութեան:

Մինչ այդ՝ Կարապետ հասած է Վենետիկ, ու ամբողջ Օգոստոս ամիսը կը մնայ նաւուն վրայ, հոն ենթարկուելով արգելափակման կանոնին, որ կը կոչուէր «Նազարէթ» (Lazzaretto): Զանձրութեան դիմադրելու համար, գրեթէ բոլոր օրերը նամակագրութեամբ կ'անցընէ, ուղղուած Ս. Ղազար գտնուող իր մեծ եղբօր Հ. Յակոբոսին եւ կամ Մելքոնեան Աբրահօր: Դիւանին մէջ պահուած են այս նամակները, որոնցմէ իւրաքանչիւրին առաջին գիրը գեղազարդուած են եւ իրաքանչիւրին ստորագրուած՝ իբր թէ փորագրութիւններ ըլլային արծաթեայ թիթեղի վրայ:

Նաւուն վրայ է որ Կարապետ կը տանայ Հ. Մկրտիչ Անանեանի նամակը, զոր անշուշտ պահած է իբր հոգեւոր աւանդ, ստէպ կարդալով եւ իւրացնելով գրուած իմաստները. «Եթէ կամիս լինել մեղալով եւ իւրացնելով գրուած իմաստները. «Եթէ կամիս լինել մեծանուն ի Քրիստոս, զանուանէ մեծէ անփոյթ լեր, զի աշխարհ եւ Աւետարանն ընդ հակառակս ընթանան: Աշխարհ ասէ. Եթէ կամիս փառաւորիլ զտիւ եւ զդիշեր Ջանա՛ յաղագս փառաց. այլ Աւետարանն ասէ. Եթէ կամիս փառաւորիլ՝ ատեցեալ զնոյն անկուշեա՛: Արդ,

նէն աւելի սրբակենցաղներէն մին, որ դեռ նոր դարձած էր Թրանսիլվանիայէն։

Զամչեանի աշակերտութեան մասին չունինք մասնաւոր յիշատակութիւն մեր դիւանին մէջ։ Միակ յարդի վկայութիւնը որ կը գտնենք, Հ. Մկրտիչ Աւգերեանի ժամանակագրութեան մէջ պահուածն է, ուր կը կարդանք. «Ի Նորընծայարանի ամենայն դասակիցք սորա [Կարապետի] էին արդէն յառաջացեալք յուսման եւ կիրթ նաեւ ի լատին բարբառ, եւ յօրինէին զբառարանն զայն մեծ ի լատինէ ի հայ։ Եւ Հ. Կարապետն տայր Միքայէլ Նորընծայի նկարել զզարդս ի նմին, եւ գրել յամենայն էջս զդլխատառս եւ գծել զամենայն դիծսն, տողել զամենայն թուղթս եւն., մինչեւ չգտանել նմա պարապ ընթեռնուլ գոնէ զքերականութիւն, որում կարօտէր։ Եւ նա թէպէտեւ ամենայն սիրով եւ հնազանդութեամբ կատարէր զհրամայեալսն, այլ յառանձին զրոյցս ետաց զսիրտ իւր վերակացուին, թէ խորհուրդ անցանէ ընդ միտս իմ՝ եթէ ես ե՞րբ հասից զկնի եղբարցս։ Եւ Հ. Կարապետն ասէ ցնա. Հաւատա՛ ինձ որդեակ, զի միամիտ հնազանդութիւն քո եւ աշխատասիրութիւն ի գործ հասարակաց՝ ունի յետոյ յառաջեցուցանել զքեզ յոյժ առաւել քան զոր կարծես, մինչեւ պիտանի եւ երեւելի լինել ի դասի քում»[19]։

Հ. Մկրտիչ Աւգերեանն է որ արձանագրած է այս մանրամասնութիւնները, անշուշտ մղուած երախտագիտական զգացումէ հանդէպ իր դաստիարակ Հօր, որու երախտապարտ աշակերտը պիտի մնայ ինքն ալ, իր կարգին, ամէն տեսակէտով մինչեւ կեանքին վերջը։

Այնուհետեւ չունինք կենսագրական այլ տուեալներ Զամչեանի նկատմամբ։ Վանքի ժամանակագիրը Հ. Մ. Աւգերեան, ինչպէս ամէն միաբանի՝ նոյնպէս Զամչեանի համար կը յիշատակէ միայն կարեւոր թուականները, ուսկից քաղելով կ՚արտագրենք հոս, ամբողջացնելու համար Զամչեանի կենսագրական գիծերը։

«1759, յԱպրիլի 19, ի վանական ժողովն ամենայն տուրբ աստիճանաւորաց, ընկալեալ եղեւ ի կրօնաւորական ուխտ Միաբանութեան մերոյ Զամչենք Միքայէլ Նորընծայն, առ հասարակ հաւանութեամբ դնտակաձգութեան. որ եւ արար զուխտ իւր ի 14 Մայիսի, մեծաւ ուրախութեամբ Միաբանութեանս»[20]։

«1761, ի 6 Սեպտ., Եղ. Միքայէլն ձեռնադրեցաւ կիսասարկաւագ ի Ղազար Վարդապետէ»[21]։

Հոս յիշատակուած Ղազար Վրդ.ը Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքի աշակերտներէն Ղազար Եպիսկոպոսն է, ճանչցուած Անմարմին

19. ԱԻԳԵՐԵԱՆ Հ. Մ., Ժամանակագրութիւն վանացս, Հտ. Բ., էջ 195ա։
20. Անդ, էջ 235բ։
21. Անդ, էջ 288ա։

մակդիրով, որ Հռոմէն դարձին՝ կ՚ըլլայ Միաբանութեան հիւրը ու կը կատարէ Զամչեանի եւ այլ աշակերտներու ձեռնադրութիւնները։ Յաջորդաբար նոյն Ղազար Եպիսկոպոսն է՝ որ կը կատարէ Զամչեանի քահանայական ձեռնադրութիւնը։

«1762, ի Մարտի 6. արար ձեռնադրութիւն Ղազար Վրդ.ն, օրհնելով քահանայս զերկուս սարկաւագունսն, այսինքն Հ. Յովհաննէս Աւլվազեան եւ Հ. Միքայէլ Զամչեան. եւ զի էին աւուրք աղուհացից եւ օրն շաբաթ, խրախութիւն խնջոյից պահեցաւ լինել զկնի Զատկի»[22]։

Ժամանակագրական այս տուեալներէն զատ՝ չունինք ուրիշ մանրամասնութիւններ Զամչեանի մասին։ Պահուած է Զամչեանի մօր՝ Բերսաբէի նամակը, ուղղուած իր որդւոյն, 1759ին, երբ Եղ. Միքայէլ Զամչեան կը կատարէ կրօնաւորական ուխտերը ու մշտնջենաւոր կերպով կ՚անդամակցի Մխիթարեան Միաբանութեան. նամակ մը՝ դիտակից մօր մը օծուն ջունչով, որու մէջ կը կայծկլտայ քրիստոնէական վառ հաւատքը։ Ահա՛ հատուած մը այդ նամակէն.

«Իմ երկու աչաց լոյս սիրելի որդւոյ իմոյ կրօնաւոր Միքայէլիդ, խնդալ ի Տէր։

«Զքո գրած թուղթդ ի Մայիսի 14, առի ի Յունիսի 24 ըստ մեզ եւ կարդացի. ամա երբոր իմացայ զքո ուխտելդ, չեմ գիտեր թէ յուրախութենէս էր թէ ի տրտմութենէս, երկու օր նստայ լացի։ Լացի որ ասօր որդիս ելաւ իմ ձեռացս, լացի որ ասօր ոմուտս կտրեցի ի Կարապետէս, լացի որ ասօր զրկեցայ ի քաղցր զաւակէս. լացի որ ասօր որդիս թողուց աս աշխարհքիս մեծութիւնը, հարստութիւնը, փափկութիւնը, ուրախութիւնը։ Լացի որ ասօր որդիս աս աշխարհքս պիւթիւն թողուց գնաց. լացի որ այսօր որդիս ուրացաւ աս աշխարհքս, լացի որ ասօր որդիս ուրացաւ զիր սիրելի եղբարքը ու հարսները, լացի որ որդիս աս ուրացաւ զիր սիրուն քոյրն. լացի որ որդիս ասօր զիր բաղմավիշտ եւ բաղում երկունս քաշող մայրը ուրացաւ. լացի որ ասօր որդիս զինքն ալ ուրացաւ. լացի որ ասօր որդիս մեռաւ յաշխարհ(հ)քէս. լացի որ ամսով մէջ մըն ալ հնա՞ր է որ տեսնեմ իմ որդիս։

«Մի՛ մեղադրեր, որդի, թէ ընչու լացի. զէրէ աղիքս գալարի։ Ամա մի՛ համարիր թէ աս լացիս մէջը մնացի, զէրէ չըմնացի, հապայ տրտմութիւնը վրայէս թափեցի ու զիս ուրախութեան տվի, որ անով ուրախացայ, մխիթար(ո)ւեցայ, եւ հիմա խիստ ուրախ եմ։

«Ուրախ եմ որ որդիս խելացի բրդաւ որ թողուց աս սուտ ու չար աշխարհքիս զսուտ եւ զչար մեծութիւնը, հարստութիւնը, ուրախութիւնը, հեշտութիւնը։ Ուրախ եմ որ որդիս ազատեցաւ աս

22. Անդ, էջ 302բ։

© National Library of Armenia

ցաւալից աշխարհքիս ցաւոցը, տառապանացը, չարչարանացը, ու անհամար վշտաց եւ թշուառութեանցը: Ուրախ եմ որ որդիս ասօր եղաւ տէր իրեն եւ աշխարհքիս: Ուրախ եմ որ ասօր որդիս Աստուծոյ տվի: Ուրախ եմ որ ասօր Աստուած իրեն առաւ իմ տղաս: Ուրախ եմ որ ասօր եղայ մայր երկուց կրօնաւորաց: Ուրախ եմ որ ասօր որդիս ստացաւ իրեն զվանքը: Ուրախ եմ որ ասօր որդիս շահեցաւ իրեն երկնից արքայութիւնը: Ուրախ եմ որ որդիս ասօր ստացաւ իրեն եղբայր զերկնից սուրբսն եւ զսրբասէր միանձունսն: Ուրախ եմ որ ասօր որդիս եղաւ որդեգիր Աստուածածնին եւ շահեցաւ իրեն մայր զսուրբ Աստուածածինն: Ուրախ եմ որ ասօր որդիս զինքը բոլոր տվաւ զուրպան Աստուծոյ: Ուրախ եմ որ որդիս ասօր ծնաւ վերստին յԱստուած: Ուրախ եմ որ ումուտ ունիմ որ տեսնեմ զիմ որդիս մեծ փառաց մէջ յարքայութիւնը:

«Լացի ուրախանալով եւ ուրախացայ լալով, թէ աս ինչ բան էր որ Աստուած ընձի ըրաւ. աս ի՞նչ պարգեւ է որ Աստուած ընձի տվաւ: Թէպէտ շատ վիշտ տվաւ ընձի, որ իմ մեղացս կեօրէ խիստ քիչ էր, ամա աւելի քան զիմ անարժանութիւնս ալ, որ ամենեւին հիչ մէկ բանի մը արժանի չեմ, զիս անարժանս արժանի ըրաւ սասանկ մեծ պարգեւի, որ ես ասօր եղայ մայր երկուց կրօնաւորաց»[23]:

Բ.

«ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ» ԵՐԿԻՆ ՀԵՌԱՒՈՐ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ժողովուրդին կարօտը Հայոց Պատմութեան

«Աղաչեն բազումք զի արասցուք զպատմագիրք ազգիս Հայոց, որ է փառք, ասեն, ազգին եւ փառք վանաց ձերոց: [Հայկազեան] Բառդրքով մեծացաւ վանքն ձեր, Օրացուցիւ եւս առաւել, ապա ո՛րքան՝ եթէ շարադրիցէք զգիրք ինչ, որով ամենեքին խմացին՝ թէ որպիսի՛ ինչ իցէ ազգն մեր եւ ո՛րպէս եկեալ: Ընթեռնումք զՆորմնացին եւ ոչ հասկանամք, ընթեռնումք զԱռաքելն, եւ նա առաքէ յԱգաթանգեղոս...: Որպէս արարիք զվարս Լուսաւորչին ժողովելով յամենուստ, նոյնպէս արարէք եւ զազգիս Հայոց, պարզ շարադրութեամբ...: Եա աստէն իրր միանձի գրեցի ձեզ զիսօսս ժողովրդեան զՊատմագրքէն»[24]:

23· *Բերսաբէ Գատրն Զամչենց Պոլիսէն, 7 Օգոստ. 1759ին, առ Եղ. Միքայէլ Զամչեան, Վենետիկ:*

24· *Հ. Յակոբոս Զամչեան Պոլիսէն, 12 Փետր. 1761ին, առ Հ. Վրթանէս Ամիրեան, Վենետիկ:*

Այս ձայնը Պոլիսէն է, գրի առնուած՝ Հ. Յակոբոս Զամչեանէն, 1761ին, թարգման հանդիսանալով ժողովուրդի զգացումներուն: Եւ իրապէս, թէեւ մինչեւ այդ թուականը տպագրուեր էին Նախնեաց պատմութեան զանազան գիրքեր, սակայն կը պակսէր անոնց համադրութիւնը:

1761ին *Միքայէլ Զամչեան դեռ սարկաւագ էր եւ զբաղած աստուածաբանական ուսումներով. Հայոց Պատմութեան մը գաղափարը դուցէ ոչ իսկ կ՚անցնէր միտքէն: Սա պիտի հասունանար իր մէջ ժամանակի ընթացքին, ժողովուրդին հետ ուղղակի շփումի մտնելով:*

Հ. Միքայէլ Զամչեան Պասրայի մէջ

Վանքի ժամանակագիրը Հ. Մ. Ազերեան կը գրէ. «1769, ի 16 Ապրիլի, ետ Աբրահայրն զաւազան վարդապետական Հ. Մանուէլին, Հ. Սուքիասին եւ Հ. Միքայէլին, զորս եւս ի վաղիւ անդր յուղարկեցին ի նաւ անդր, եւ յետ երկուց աւուրց ել նաւն»[25]:

Հ. Մ. Զամչեանի առաքելութեան առաջին վայրը կ՚ըլլայ Պասրա, ուր կը մնայ շուրջ հինգ տարի, սկսեալ 1769 թուականէն: Հինգ տարիներու ընթացքին կը զննէ ժողովուրդին բազկերակը, կը տեսնէ անոր անհրաժեշտ պահանջները, ըլլա՛յ կրօնական, ըլլա՛յ աղգային մարզին մէջ: Կը սկսի մշակել ծրագիր, տեսնել հեռաւոր պատրաստութիւն, ոչ թէ անձամբ գլուխ հանելու գործը, այլ իրմէ աւելի կարող անձերու հայթայթելու համար նախանիւթ: Հ. Զամչեան դեռ հրապարակ չէ իջած, ո՛չ ալ իջնելու ծրագիր ունի, որովհետեւ իր անձին մասին ունի չափազանց համեստ կարծիք. այս պատճառով ուշադրութիւնը կը սեւեռէ իրմէ աւելի պատրաստ անձերու, յատկապէս Հ. Մկրտիչ Անանեանի վրայ, որ նոյն օրերուն փայլուն աստղն էր Մխիթարեան Միաբանութեան:

Պասրայի մէջ անցուցած տարիներուն յատկանշական մէկ երեւոյթն է՝ ձեռագիրներու հանդէպ Զամչեանի պաշտամունքին յայտնութիւնը, յատկապէս՝ պատմական բնոյթ կրող գրչագիրներու: 1770ի *Փետր.* 25*ին կը գրէ Նոր-Ջուղայի առաջնորդ Մկրտիչ Վրդ.ին, պարզելով անոր իր ամբողջ ծրագիրը եւ սրտին փափաքը. «Հարկ եղեւ մեզ որոնել զձեռագիրս Պատմութեան Հայոց, առ ի կարգել զայն ըստ պատշաճի, եւ ի լոյս ընծայել ազգիս մերոյ արժանապատում պատմագիրք մի: Եւ զի լուայ ես աստ թէ գտանին ի Ճուղայ ձեռագիր Պատմագիրք Հայոց, բազում յարգանօք աղաչեմ զսրբութիւն Ձեր առնել մեզ զշնորհս այս մեծ, որոնել ի վանորայս կամ յայլ տեղիս, եւ գտեալ զայնս առաքել առ մեզ, եւ որչափ ինչ արժանի գին*

25· ԱԻԳԵՐԵԱՆ Հ. Մ., ժամանակագրութիւն վանացս, Հտ. Ա., էջ 413բ:

© National Library of Armenia

խնդրի պատրաստ եմք վճարել։ Իսկ եթէ որք ունին՝ ոչ կամիցին վաճառել, եթէ հնար է՝ տալիք անսխալ օրինակել զայնս եւ զվարձս գրագրին գրեսջիք առ մեզ. իսկ զցանկ Պատմագրացն դնեմք ի թղթի աստ»։

Յիշուած Պատմագիրներու ցանկը չէ հասած մեզի. նմանապէս չենք գիտեր՝ թէ ի՛նչ պատասխան տրուած է նամակին. հաւանօրէն անպատասխան մնացած ըլլայ, քանի որ յաջորդ նամակներուն մէջ՝ որ ուղղած են Մելքոնեան Աբրահօր, եւ որոնք կարելի է նկատել պրեթէ իբր օրագրութիւն մը, չենք գտներ ատոր արձագանգը։

Մեծ կ'ըլլայ Զամչեանի ուրախութիւնը՝ երբ կը լսէ թէ էջմիածնի մէջ Սիմէոն Կաթողիկոս տպարան բացած եւ սկսած է տպել յատկապէս Պատմագիրքեր։ Թէեւ նման լուր մը իրականութեան չէր համապատասխաներ, Զամչեան մեծ խանդավառութիւն կը զգայ՝ խորհելով թէ այս կերպով կը դիւրանար Հայոց ընդհանուր պատմութեան մը շարադրութիւնը[26]։

1770 տարուան առաջին ամիսներուն՝ Հին Ջուղայի Ս. Նախավկայի վանքէն Նուիրակ մը գալով Պասրա, ի նպաստ իր վանքին կը հաւաքէ ոսկի ու արծաթ, ինչպէս նաեւ 400 թուման։ Զամչեան երբ կ'իմանայ՝ թէ նոյն վարդապետը ճամբան պիտի շարունակէ դէպի Նոր Ջուղա, կը խորհի նոր նամակ մը շարադրել Մկրտիչ Վրդ.ին, վերարծարծելու համար ձեռագիրներու հարցը։ Զամչեան, իրեն բարեկամ Պր. Ստեփան Բաբիկեանի խորհուրդին հետեւելով, նամակը կը շարադրէ ամենախրթին դրաբարով, «զորոյ օրինակն առեալ Պր. Ստեփան, եցոյց միւում ի Հայոց, թէ զայս գտի ի հին ինչ ձեռագիրս. իսկ նորա զարմացեալ ընդ խրթնութիւն նորա, ասէ, թէ զայս գիր գրեալ է Նարեկացին կամ այլ ոք ի նախնեաց հարց մերոց։ Իբրեւ ասաց նմա Պր. Ստեփաննոսն թէ զայս գրեաց Վարդապետն մեր, ասէ, այս առաւել է քան զամենայն։ Եւ այս թղթով առաւել յարգի եղեւ առ ոմանս անուն Վարդապետին քան իսկական իմաստութեամբ»[27]։ Դժբախտաբար՝ այս նամակն ալ, թէեւ ստոյգ աղբիւրէ գիտենք[28] թէ հասած է Մկրտիչ Վրդ.ի ձեռքը, մնացած է անպատասխան։

26. «Պատմեն աստ բազումք թէ Սիմոն կթղ.ն բացեալ է տպարան յէջմիածին՝ տպագրել զՀայոց գրեանս, մանաւանդ զՊատմագիրս, զի ամենեքին ծարաւեալ ըստասին Պատմագրքի». (Հ. Միքայէլ Զամչեան – այսուհետեւ՝ Հ. Մ. Զ. – Պասրայէն, 7 Մայիս 1770ին, առ Ստեփանոս Մելքոնեան Աբրայ – այսուհետեւ՝ Ս. Մ. Ա. – Վենետիկ)։

27. Հ. Մ. Զ. Պասրայէն, 11 Մայիս 1770ին, առ Ս. Մ. Ա., Վենետիկ։

28. Յովհաննէս Եպս. Համատանցի երբ կու գայ Պասրա, Հ. Միքայէլ կը ներկայանայ իրեն. «Իբրեւ եսես զիս Եպս.ն, անուանակոչութեամբ ընկալաւ զիս։ Իսկ զանուն իմ յայտնանէ զիտէր, զի ես ըստ խորհրդոյ Պր. Ստեփաննոսին առաքեցի

Հետզհետէ տեղեկութիւններ կը հաւաքէ Զամչեան, թէ շրջակայ քաղաքներու եւ մանաւանդ Հայաստանի վանքերու մէջ պահուած են հայկական ձեռագիրներ, յատկապէս պատմականներ. «բազում ականատեսք պատմեն թէ բազում ձեռագիրք են ի վանս, որ ի լեառն Պշնոյ, յերկրին Երեւանոյ, եւ ի լերինն Աղրատոյ, եւ յայլ եւս տեղիս»[29]։ Յաջորդաբար կը լսէ թէ Վանի շրջակայքը վանքերու մէջ կան ընտիր գրչագիրներ, որոնք թէեւ չէ կարելի ստանալ, սակայն կայ հնարաւորութիւնը անձամբ երթալու եւ օգտագործելու[30]. դեռ աւելի կը մաշի սիրտը երբ Պասրայի աւագերէցը՝ իր ծննդավայրը Վան դառնալէ առաջ՝ կը խօսի Զամչեանի հետ եւ «բազում անգամ ասաց ցիս թէ անհմար ձեռագիր Պատմագիրք Հայոց կան յերկիրն Վանայ... ես, ասէ, բազումս ընթերցեալ եմ ի նոցանէ. զտանին, ասէ, եւ այլ բազմատեսակ գրեանք անդ»[31]։

Հայոց Պատմութեան գիրք մը ունենալու պահանջը միշտ աւելի հրամայական կը դառնայ Զամչեանի մտքին մէջ, երբ Մատրասէն եւս՝ իր ընկերը, Հ. Սուքիաս Աղամալեան, կ'արձագանգէ Հնդկահայերու սպասումին. «ցղեսջիք... մանաւանդ եթէ տպագրեալ իցէ նոր գիրք Պատմութեանց..., յորոց եթէ տասն արկեղք եւս լինիցին՝ առնուն աստ»[32]։ Ուրիշ առիթով Մատրասէն կը գրէ Հ. Մանուէլ՝ թէ քաղաքին մէջ մեծահարուստ ազգային մը էջմիածնի տպարանին նուիրած է 18 հազար ռուբ(լ)ի, ստիպելով որ տպագրուին «զգիրս Պատմութեանց պատերազմաց, կառավարութեան քաղաքաց, արտաքին ուսմանց, առակաց եւ այլոց նմանեաց, թէ՛ ազգին մերոյ եւ թէ օտարաց»[33]։ Տարի մը ետք, այն է 1771ին, Հ. Սուքիաս անցնելով Կալկաթա՝ անկէ եւս կը սկսի լեցնել Հ. Միքայէլի ականջը թէ «ի Բանդալա չիք ոք խնդրող հին գրեանցն, զոր օրինակ Սաղմոս, Ժամագիրք եւն., բայց եթէ զձեռագիրքն նոր, զքերականութիւն, զտե-

զամենախրթին թուղթ մի առ Մկրտիչ Վրդ. առաջնորդ ճուղայու, վասն ձեռագիր պատմագրաց, եւ սա անդ է եղեալ ի հասանել թղթոյ իմոյ ի ձեռս վարդապետին, թէպէտ զպատասխանին նորին զեւ ոչ ընկալայ». (Հ. Մ. Զ. Պասրայէն, 24 Դեկտ. 1770ին, առ Ս. Մ. Ա., Վենետիկ)։

29. Հ. Մ. Զ. Պասրայէն, 11 Մայիս 1770ին, առ Ս. Մ. Ա., Վենետիկ։

30. «Սաուգիւ տեղեկացայ աստ ի բազմաց, թէ ի գաւառն Վան բազում եւ անհմար մեզ չէ հնար զնոսին ի ձեռս մեր բերել, բայց եթէ ոք ի մէնջ գնասցէ անդ». (Հ. Մ. Զ. Պասրայէն, 1 Հոկտ. 1770ին, առ Ս. Մ. Ա., Վենետիկ)։

31. Հ. Մ. Զ. Պասրայէն, 7 Մարտ. 1771ին, առ Ս. Մ. Ա., Վենետիկ։

32. Հ. Սուքիաս Աղամալեան Մատրասէն, 25 Յունիս 1770ին, առ Ս. Մ. Ա., Վենետիկ։ Հ. Սուքիաս իր նամակները անփակ կը գրկէր Պասրա, որպէսզի Հ. Միքայէլ եւս տեղեակ ըլլար բովանդակութեան, ու ապա կնքուած կը գրկուէին Վենետիկ։

33. Հ. Մանուէլ Էմիւրզէեան Մատրասէն, 6 Փետր. 1771ին, առ Ս. Մ. Ա., Վենետիկ։

© National Library of Armenia

տրակին այբուբենից, եւ զայլ նորանոր գրեանս, մանաւանդ Պատմութեանց. եւ զայսոսիկ եւս խնդրեն այլուր»[34]: Նոյն այս շրջանին է որ Վիեննայէն ազգային մը, Գրիգոր Ուղտեանց (կամ Քամէլ), կը դիմէ Ս. Ղազար՝ ստանալու համար «Պատմութիւն Հայուվար, օր մը առաջ ուղարկես»[35]:

Ամօթի զգացումով կը լեցուի Զամչեան, յատկապէս՝ երբ Պասրայի ազգայինները, գրեթէ աղաղակելով, Մխիթարեան Մխբանութենէն կը պահանջեն Հայոց Պատմութեան գիրք մը. այնչափ կը պնդեն՝ որ «ես իսկ նեղեալ եւ ձանձրացեալ ի բազում տրտունջանաց նոցա, զի գրեթէ ամենեքին տրտնջեն ի վերայ այսր եւ զարմանան եւս՝ թէ զի՛րդ այսչափ ամս նոր ինչ գիր ոչ ել ի վանաց մերոց»[36]:

Ժողովուրդին պահանջը եւ նոյնին ստէպ կրկնութիւնը՝ մեծ աղդեցութիւն կը գործեն Զամչեանի վրայ: Նոյն թուականներուն՝ դեռ ինք չէր խորհեր անձամբ գլուխ անցնելու այս գործին, այլ լսածները կը գրէր Ս. Ղազար, որպէսզի հոն կազմակերպուէր գործը, ուեւէ մէկը ստանձնէր պատասխանատուութիւնը, եւ ըստ կարելւոյն փութով տպագրուէր ու ղրկուէր: Այս է պատճառը որ գրեթէ իր ամէն նամակով՝ Զամչեան կը կրկնէ յարատեւօրէն. «առանց տպագրութեան նոր գրեանց՝ տրտունջ սոցա ոչ վերջանայ. եւ խնդրեալն սոցա է Գիրք Պատմութեանց կայսերաց եւ պատերազմաց, եւ յաւէտ եւս Գիրք Պատմութեանց Հայոց, զոնէ համառօտիւ շարադրեալ, որ ոչ է անկարելի»[37]:

Լուսամիտ առաջարկ մը՝ ձեռագիրներ հաւաքելու

Այս բոլորը ծառայած են հաստատելու Զամչեանի դաղափարները. առ այժմ սակայն ոչինչ կրնար ընել, բայց եթէ հեռաւոր պատրաստութիւն մը տեսնել: Կը կազմուէր տրամադրութիւնը, անոր հետ հարկաւոր էր նիւթական ատաղձը: Ինչպէս յիշեցինք, Հայաստանի եւ Զուղայի վանքերուն ձեռագիրներու հաւաքածոները գինք կը խանդավառէին: Մինչեւ այդ թուականը Ս. Ղազարի վանքը չունէր դեռ ձեռագրական ճոխ հաւաքածոյ. այս ուղղութեամբ շարժումը թէեւ սկսած էր՝ բայց հեռու էր կատարելութենէ: Ահա թէ ինչո՛ւ Զամչեան ինքնիրմէ կը մտածէ հնարք մը, ու խոնարհաբար կ՚առաջարկէ Մելքոնեան Աբրահօր՝ որ հաճի տրամադրել երկու միաբաններ, որոնք մեկնելով Ս. Ղազարէն շրջին Հայաստանի վանքերը,

34. Հ. Սուքիաս Աղամալեան կալիկթայէն, 20 Փետր. 1771ին, առ Հ. Մ. Զ., Պասրա:
35. Գրիգոր Քամէլ Վիեննայէն, 27 Յունիս 1770ին, առ Հ. Ղազար Խաչատուրեան, Վենետիկ:
36. Հ. Մ. Զ. Պասրայէն, 6 Օգոստ. 1770ին, առ Հ. Մկրտիչ Անանեան, Վենետիկ:
37. Հ. Մ. Զ. Պասրայէն, 8 Փետր. 1771ին, առ Հ. Մկրտիչ Անանեան, Վենետիկ: Ընդգծումները մեզմէ են՝ եթէ այլապէս չէ նշուած:

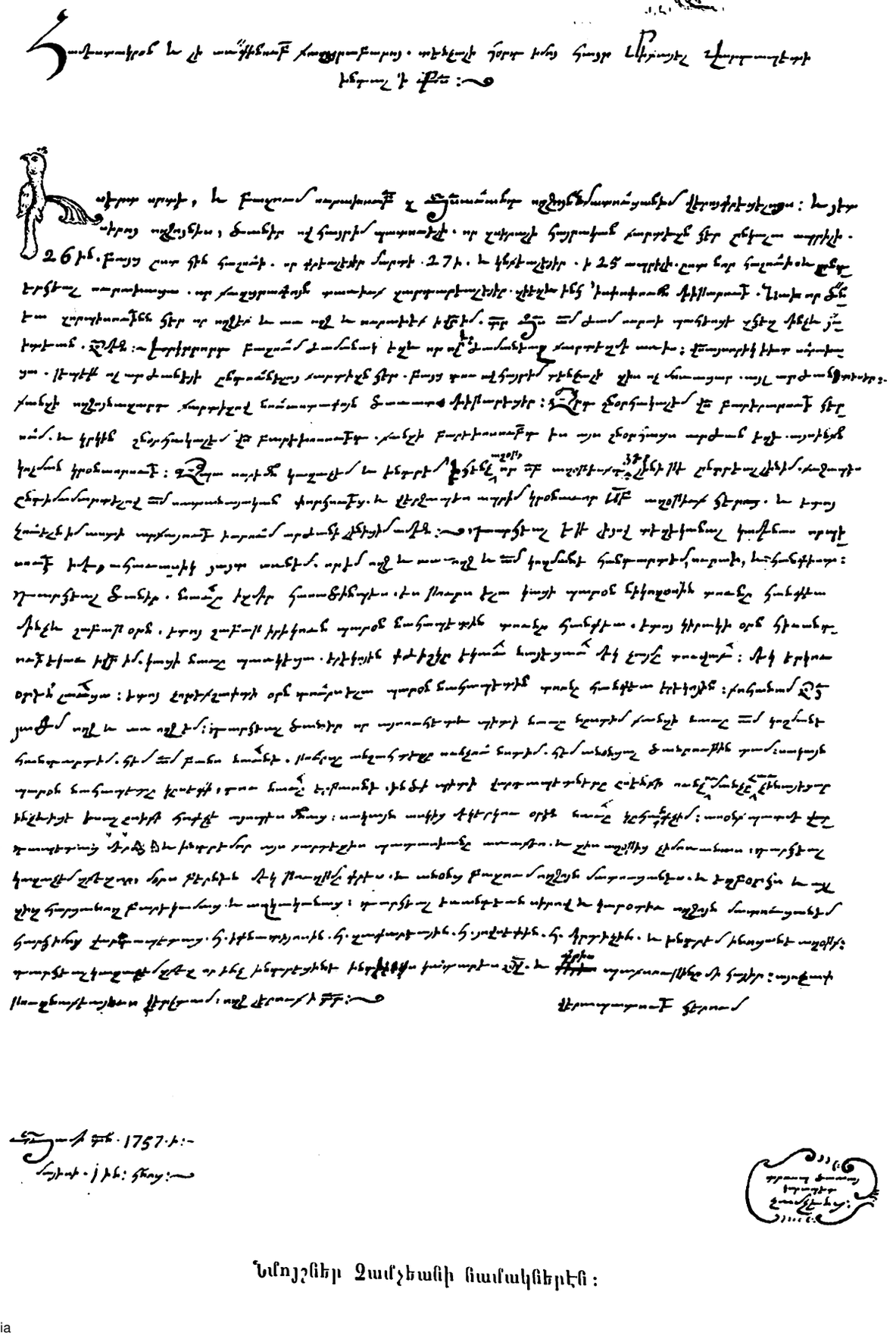

Նմոյշներ Զամչեանի նամակներէն:

© National Library of Armenia

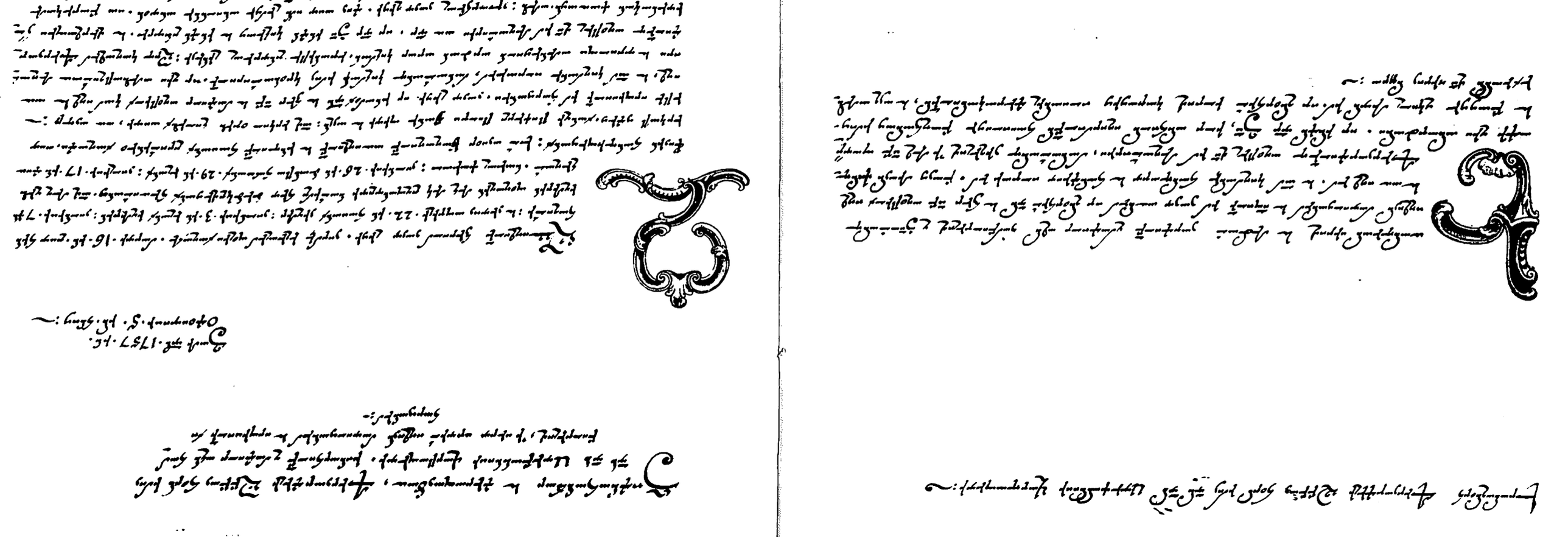

Հայոց թվ. 1737. թղ.

Հասարակաց թղթատարաց
լուսաբանութիւն։

Հայոց թվականի 1737 թուականին Հոլանդիոյ Ամստերդամ քաղաքի տպարանի մէջ տպագրեալ Հայոց Աստուածաշունչ։ Ի

Գրված է 1757 թվին հոկտեմբերի 10-ին։ Գրիչ՝ Գրիգոր քահանա Գանձակեցի։

Գրված է 1757 թվին, մի օրհնություն 3.-ին տիրոջ Գրիգորի։ Գրիչ՝ Գրիգոր քահանա Գանձակեցի։

Գրված է 1757 թվին հոկտեմբերի 11-ին։ Գրիչ՝ Գրիգոր քահանա Գանձակեցի։

© National Library of Armenia

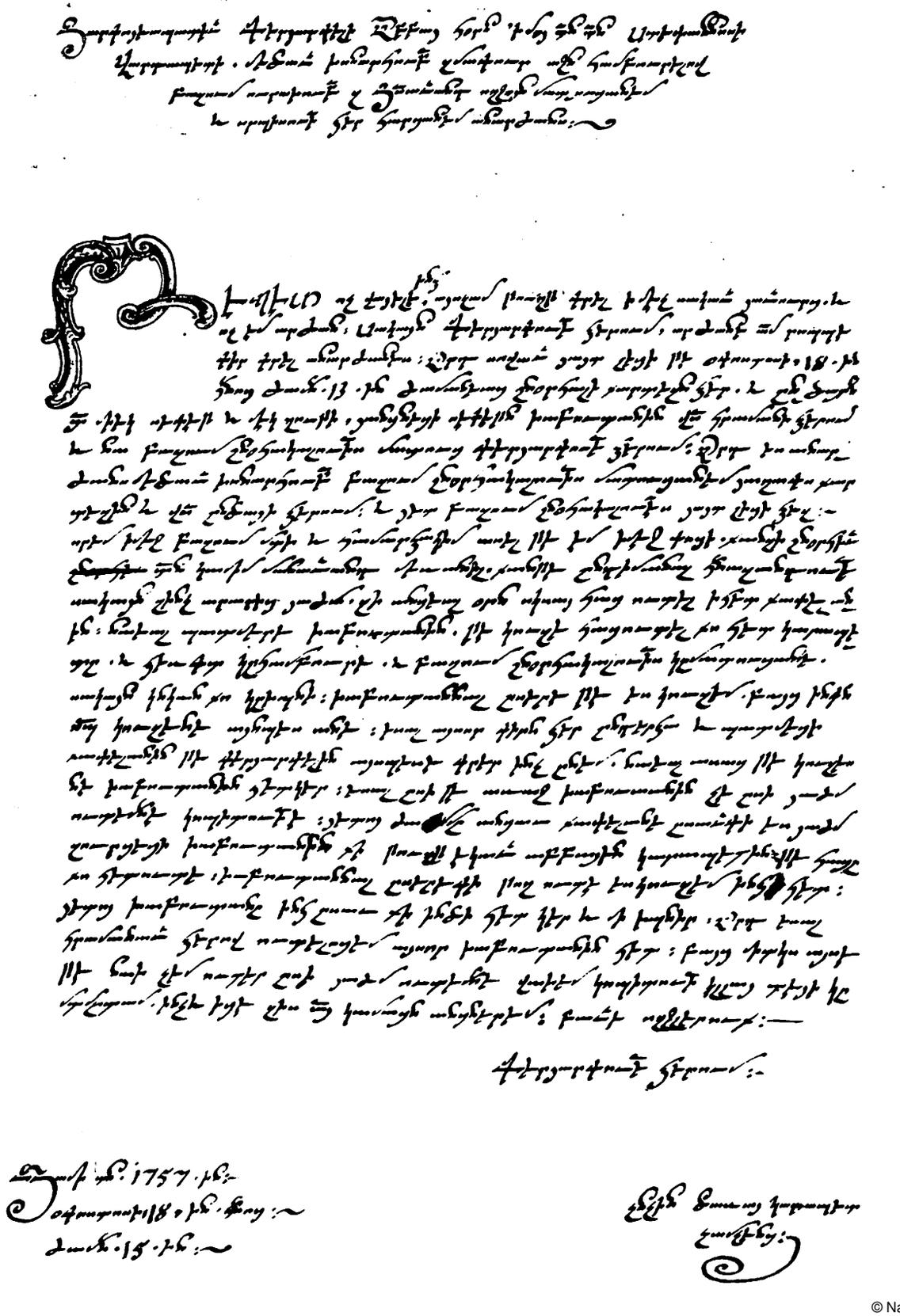

Հարգելի՛ Տէր Զամչեան հոգի՛ դեռ գոնէ Սրբոյն Վերդապետի
Վերդապետի. Ահա՛ խանարհութեամբ չմոռանար ամէն հանգուցեալի
քաջալերութիւնը չ՚ընտանեաց ողջոյն մաղթանքներ
և սրտանոյշ հոգեր հարցանելու։

Հարգելի՛ Տէր Զամչեան, ուրախ եմ որ ինձ ուղղեցիր քու գրագրութիւնդ։ Ես ալ ուզեցի գրել քեզի, բայց ոչ գիտցի ուր գրեմ։ Ես Ս. Ղազարոս եկեր եմ Ս. Սարգիսի տօնին։ Ամենայն Հայոց Տէրն ալ գնաց։ Ես ալ գնացի

կը յայտնէ թէ նպատակ ունի կրկին ձեռնարկելու Սաղմոսաց մեկնութեան, որովհետեւ դեռ նոր աւարտած է եռահատոր Պատմութեան շարադրութիւնը, որ տեւած է ութ տարի. «յորժամ սկսայ զՊատմութիւնն՝ թողի զայն [զմեկնութիւն Սաղմոսաց] յութ ամաց հետէ»[40]:

Հետեւաբար, Զամչեան՝ Պատմութեան շարադրութեան պէտք է նուիրուած ըլլայ 1780–1787 տարիներու ընթացքին, եւ այդ բոլորովին անաղմուկ ու ինքնամփոփ, առանց իր վրայ դրաւելու շուրջիններուն ուշադրութիւնը, քանի որ դիւանին մէջ բացարձակ լռութիւն մը կայ այս ուղղութեամբ, եւ յանկարծական է որ կը յայտնուի առաջին հատորի տպագրութեան լուրը՝ 1784ին. նոյն տարին Պոլիսէն Հ. Զաքարիա պատահմամբ կ'իմանայ Հ. Ցարութիւնէն «թէ մեր Զամչեանց Հ. Միքայէլն արարեալ է եւ դեռ զհետ է առնել ըՊատմութիւն ազգիս Հայոց ի սկզբանէ անտի մինչեւ ցօրս այս, եւ շատ ուրախացայ»[41]:

Ամբողջ ութը տարի նուիրած է Զամչեան՝ Պատմութեան շարադրութեան, հաշտեցնելով վանքի ժառանգաւորաց վերակացուի պաշտօնին հետ: Դիւրին գործ չէր այդքան հսկայ տարածութեամբ պատմութիւն մը դասաւորելն ու համադրելը: Այս ուղղութեամբ ունինք իր իսկ վկայութիւնը, ուր կը յայտնէ թէ ո՛րքան դժուարութիւններու առջեւ գտնուած է. «զկեանս իմ կերաւ այս գործս, յընթեռնուլդ կարես տեսանել. եթէ չէր ի հնազանդութենէ հրամայեալ՝ ոչ միայն ձեռնամուխ ոչ լինէի, այլ եւ կիսատ թողուի, յանձն առեալ զստդըտանս ոչ կատարողաց»[42]. եւ այլուր՝ «ակն ունիմ ի շնորհս Տեառն թէ յայսմ ամի (1787) ազատեցայց ի տառապանաց այսր ոգեսպառ գործոյ՝ յաւարտել տպագրութեանն»[43]: Մելքոնեան Ագրահօր փափաքին ընդառաջ ելլելու համար է, ուրեմն, որ Զամչեան ձեռնարկած է այս գործին. իսկ Մելքոնեան իր կարգին, լսելով ժողովուրդին այնքան թախանձանքը, ուզած է գոհ ձգել զանոնք, եւ ասոր համար յարմարագոյն անձը տեսած է Հ. Միքայէլ Զամչեանը:

Գործին դժուարութեան լիուլի գիտակից էր Զամչեան, որ բացի հայկական աղբիւրներէն պէտք էր նկատի ունենալ նաեւ օտար աղբիւրները: Հայկական աղբիւրները – որոնց մասին պիտի անդրադառնանք – դեռ ամբողջապէս չէին յայտնուած. միշտ նորեր երեւան կու գային, որոնց համաձայն Զամչեան ստիպուած էր վերատեսնել իր շարադրած օրինակը: Նկատմամբ օտար աղբիւրներու՝ ահա

40. Հ. Մ. Զ. Վենետիկէն, 2 Յուլիս 1788ին, առ Հ. Ցարութիւն Մաղաքեան, Պոլիս:
41. Հ. Զաքարիա Ալեքսանեան Պոլիսէն, 22 Մարտ 1784ին, առ Ս. Մ. Ա., Վենետիկ:
42. Հ. Մ. Զ. Վենետիկէն, 24 Մայիս 1787ին, առ Հ. Ցարութիւն Մաղաքեան, Պոլիս:
43. Հ. Մ. Զ. Վենետիկէն, 6 Օգոստ. 1787ին, առ Հ. Ցարութիւն Մաղաքեան, Պոլիս:

թէ ի՛նչ կը դրէ ինքը հեղինակը. «ծանի՛ր, եղբայր իմ, զի այս գործ թէպէտեւ չէ ինչ մեծ, զի միայն ազգին մերոյ է, բայց ունի յինքեան աշխատութիւն բազում եւ բազում յոյժ, եւ գրեթէ անբառնալի եւ անվերջանալի: Նախ՝ զի առ ստուգագոյն գրել զպատմութիւն միոյ ազգին միայն, հարկ է ստուգագոյնս տեղեկանալ պատմութեանց այլ եւ այլ ազգաց, առ որ եւ ոչ իսկ կեանք մարդոյ բաւէ, թող թէ աշխատանք: Եւ երկրորդ՝ զի պատմութիւնք Հայոց որք գտանին ի գիրս նոցա ամենեւին աղաւաղեալ են եւ բանք նոցին եւս խանգարեալ, եւ զոր պատմեն օտարք ի վերայ ազգիս մերոյ, թէ՛ ի պատմագիրս յունաց եւ թէ ի դրուածս լատինացւոց, անհիմն զըլոյցք են եւ բազում առասպելօք լցեալ. եւ զի չէ հնար ի պատմութիւնս՝ ինքնաստեղծ, մտացածին բանս հնարել, այլ զճշմարտութիւն իրին՝ զոր այլք տեսանելով կամ լսելով գրեալ են՝ ի կարգի դնել, առանց զնոսին ճշմարտելոյ անհնար է գրել: Բայց որպէս գրեալ էր եղբայրութիւնդ, որովհետեւ անկարելի է յամենայնի զճշմարիտն գտանել, մեք որչափ ինչ կարեմք՝ ըստ կարելութեանն կարգեմք եւ ի կատարումն հասուցանեմք: Երրորդ՝ զի որպէս գիտէ եղբայրութիւնդ, ազգ մեր յայնպիսի վիճակի է այժմ, զորմէ բազում զգուշութեամբ պարտ է գրել, հայելով ի բազում պարագայս, զի մի՛ փոխանակ օգտի՝ այլոյ առիթ տացի»[44]:

Այս տողերը յստակօրէն ցոյց կու տան՝ թէ Զամչեան ո՛րքան գիտակցօրէն եւ ինչպիսի՛ բծախնդրութեամբ կը մօտենար աղբիւրներու հարցին եւ ո՛րքան լրջօրէն կ'ընդունէր պատմագրի կոչումը, անշուշտ իր ժամանակի պայմաններուն համաձայն:

Օգտագործուած աղբիւրներ

«Հայոց Պատմութեան» առաջին հատորի Ցառաջաբանին մէջ (էջ 10–33), Զամչեան կը թուարկէ արդէն՝ թէ ի՛նչ աղբիւրներ օգտագործած է, ըլլա՛յ հայ, ըլլա՛յ օտար մատենագրութենէն, շարադրելու համար Պատմութիւնը: Մենք յատուկ նորութիւն մը չունինք այս ուղղութեամբ, բայց եթէ ինչ ինչ մանր դիտողութիւններ միայն, քաղուած նամակներէ, ամբողջացնելու համար ընդհանուր պատկերը:

Հոս ընդարձակօրէն պէտք էինք անդրադառնալ այն ձեռագիրներուն՝ որոնք նոյն շրջանին կը գտնուէին Ս. Ղազար, եւ թէ տարուէ տարի ի՛նչ նոր գրչագիրներ կը հասնէին վանք: Հոս զանց կ'ընենք այս մանրաղնին աշխատանքը, յուսալով ուրիշ առիթով մը կատարել զայն:

44. Հ. Մ. Զ. Վենետիկէն, 26 Ապրիլ 1783ին, առ Անտոն Զամչեան, Պոլիս:

© National Library of Armenia

1. Պալատեցի Գէորգ Դպիր Տէր Յովհաննէսեանի նպաստը

Զենք կրնար, սակայն, չյիշել այստեղ Պալատեցի Դպիր Գէորգ Տիրացու Տէր Յովհաննէսեանի անունը, որ մեծ համակրանք ունեցած է Մխիթարեան Միաբանութեան հանդէպ ու մեծապէս նպաստած Զամչեանի գործին՝ ձեռագիրներու հայթայթումով, ըլլա՛յ անձամբ օրինակելով կամ օրինակել տալով եւ կամ նոյնիսկ բուն ձեռագիրները ղրկելով Ս. Ղազար։ Դարձեալ ձեռագիրներու վերաբերեալ առանձին ուսումնասիրութեան կարօտ նիւթ ըլլալով այս բոլորը՝ պիտի ջանանք ուրիշ առիթով մը անդրադառնալ այդ մասին։

Ներկայիս, ընդհանուր գաղափար մը տալու համար՝ թէ Տիրացու Գէորգ ի՛նչ տրամադրութիւններ կը տածէր Միաբանութեան հանդէպ, նախ մէջբերենք իր հետեւեալ տողերը՝ ուղղուած Ստեփանոս Ագոնց Աբրահօր, 1786ի Փետրուար ամսուն. «Ես իբրեւ զձեզ առաւել ջանահնար լինիմ պիտանի իրս ի ձեռս բերել, եւ յորժամ լսեմ ուրեք եթէ գոյ պիտեւան իմն, զամենայն պարագայս հնարիւ ի կիր արկանեմ, զի ստանալ կարացիս զնոյն, որպէս եւ յայտ եկեալ ծանուցաւ ձեզ բոյս քարուցն իմոց. սակայն այսու ամենայնիւ սիրեմ զկատարելն գործոյ առանց չչնջանաց»։

Երկար սարիներ Գէորգ դպիր սիրեց մնալ ծածուկ, եւ առանց աղմուկի Ս. Ղազար հասցուց այնպիսի ձեռագիրներ՝ «որոց ոմանց եւ անուանքն իսկ անյայտեալ էին, եւ թէ ի նոցանէ քանի ինչ նը-պաստ առաք՝ դիտեն յօրինողք [նոր Հայկազեան] Բառարանին եւ Պատմագրութեան եւ Աշխարհագրութեան», կը վկայէ Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեան, 1786ին[45]*։*

Յիշենք նաեւ անցողակի կերպով՝ թէ Տիրացու Գէորգ ինքնիր կողմէ կ՚առաջարկէ ուղեւորութիւն մը կատարել Պոլիսէն դէպի ներքին գաւառները։ 1781ին, շուրջ 14 ամիս կ՚այցելէ Հաղբատ, Սանահին, Մուշ եւ այլ հայկական վանքեր ի խնդիր ձեռագիրներու։ Իսկ Միաբանութիւնը շնորհակալու սրտով ընդ առաջ կ՚ելլէ առաջարկին, հոգալով նիւթական ծախսերէն մաս մը։

Հոս չենք կրնար թուարկել Տիրացու Գէորգի հայթայթած ձեռագիրներուն անունները մի առ մի։ Այսքանն ըսենք՝ թէ պատմական գիրքերէն շատ շատերը հոգացած է ինք անձամբ. հակառակ որ անոնցմէ մաս մը արդէն տպագրուած էին, անոնց վրայ ինքը, խղճամիտ կերպով, կատարած է սրբագրութիւններ հնագոյն ձեռագիրներու հիման վրայ, ու այնպէս ղրկած վանք։ Իր ձեռքով է որ առաջին անգամ կը յայտնուին Կորիւնի Վարք Մաշտոցին, Ղազար Փարպեցին ու Արիստակէս Լաստիվերտցին. իսկ Յովհաննէս Դրասխանակերտցիի Ս. Ղազար գտնուող կիսատ մէկ օրինակը յաջողած է ամբողջացնել լրիւ օրինակէ մը։ Նմանապէս Պալատեցին է որ Վենետիկ ղրկած է Լենկթիմուրի պատմութիւնը եւ կամ Բիւրասպ Աժդահակինը, որ կը յիշուի Խորենացիի մօտ. Պալատեցին է որ զանոնք թարգմանած է հայերէնի պարսկական աղբիւրներէ։

1783–1784 տարիներուն՝ Գէորգ Դպիր եւ ոսկերիչ Տիրացու Աւետիք միասնաբար կը շարադրեն ԺԸ. դարու «Պատմութիւն հալածանաց», հինգ տետրակներու մէջ։ Պատմութեան վերջին չրջանի ականատեսներն ու վկաները իրենք իսկ էին։ Օգտագործած են նաեւ ուրիշ աղբիւրներ։ Թէ՛ Աւետիք եւ թէ Գէորգ բացարձակապէս ուզած են մնալ ծածուկ, ու ջերմագին կը խնդրեն որ չյայտնուին իրենց անունները. «քանզի եթէ իմացին թէ սոքա շարադրեալ են զայսպիսի ինչ, ընչեն զնոսա չարաչար... եթէ իմացին ապագայքն՝ իսպիսի ինչ, զնոսա չարաչար... եթէ իմացին թէ կան լրտեսք ի մեզ եւ չարչարեսցեն զայսպիսի ծածուկ ջատագովս ուղղափառաց»[46]*։*

Գէորգ Վենետիկ ղրկած է իր սեփականութիւնը եղած հայ ձեռագիրներէն եւս, որպէսզի օրինակուէին եւ բնագիրները վերադարձուէին իրեն։ Յիշենք 1785ին ղրկածները, որոնց նկարագրութիւնը կուտայ իր 22 Դեկտ. թուակիր նամակին մէջ, ուղղուած Ստեփանոս Ագոնցի. «հաւասիկ կնքեալ յանձնեցի Վ. Հ. Յարութիւն Վրդ.ի Մաղաքեան, առաքել առ ձեզ, յորում կան այսոքիկ, այսինքն գրչագիր օրինակն Վարդանայ Աշխարհագրութեան, եւ տետրն Պատրիարգաց Կոստանդինուպօլսոյ, եւ այլ տետր Վասն նախնի եւ արդի որպիսութեան Բիւզանդիոյ. եւ զիրք մի եւս գրչեայ, զոր ես գրեալ եմ ըստ ժամանակս ժամանակս, որ պարունակէ զպէտսպէս իրս, որոյ սկիզբն է Աշխարհագրութիւն Խորենացւոյն, եւ այլ իրք հետզհետէ ի նմա գրեալք. եւ Թուղթ ոմանք ի Հռոմէական քահանայապետաց առ մերոնս առաքեալք, յորոց ոմանք ոչ գոն առ ձեզ, եւ ոմանք եւս թէպէտ գոն առ ձեզ, բայց եւ այս ոչ սակաւ օգուտ գործէ...։ Փոյթ մեծ ունիմ վասն գտանելոյ եւ գրելոյ նաեւ զչարակարգութիւն թագաւորացն Պարսից»։

Անցողակի այս ակնարկը բաւական թող ըլլայ գաղափար մը տալու համար թէ Տիրացու Գէորգ ո՛րքան գարի տրամադրութեամբ լի էր Միաբանութեան հանդէպ, եւ ո՛րքան հետամուտ էր ճոխացնել Ս. Ղազարի ձեռագրական հաւաքածոն, «քանզի դուք միայն գտանիք – կը գրէ Գէորգ – ի նեմմացեալ ժամանակիս՝ դասք Մխիթարեան երջանիկ կրօնաւորաց, որ կարէք ճանաչել զգին եւ զարժողութիւն այդպիսի ստուգագիր տառագծութեանդ»[47]*։*

45. Հ. Գ. Աւետիքեան Վենետիկէն, 4 Փետր. 1786ին, առ Հ. Յ. Մաղաքեան, Պոլիս։

46. Հ. Յակոբոս Զամչեան Պոլիսէն, 23 Յունր. 1784ին, առ Հ. Ստ. Ագոնց, Վենետիկ։

47. Գէորգ Տէր Յովհաննէսեան Պոլիսէն, 4 Հոկտ. 1776ին, առ Ղուկաս եւ Աղեքսանդր Ինճիճեան, Վենետիկ։

© National Library of Armenia

2. Մխիթարեան Հայրերու հաւաքածոները

Եռահատոր Հայոց Պատմութեան նախանիւթը Զամչեան մէկ օրէն միւսը չէ որ ստեղծած ու համադրած է. իրմէ առաջ կաթիլ առ կաթիլ արդէն իսկ կազմուած էին հաւաքածոներ, որոնք լիով կրցան օգտագործուիլ միայն իրմով։

Մխիթար Աբբահայր ձեռագրական ճոխ հաւաքածոյ մը չթողուց իր մահուան նախօրեակին. այդ թերին լրով ուզեց ամբողջացնել իր յաջորդը Ստեփանոս Մելքոնեան։ 1752ին Սեբաստացի Հ. Ղուկաս Ստեփանեան կը մեկնի Վենետիկէն դէպի Հայաստանի ներքին գաւառները ի խնդիր ձեռագիրներու, բայց առանց հասնելու իր նպատակին՝ կը վախճանի ճամբու ընթացքին[48]։ Նոյն տարին իր տեղէն կը հասնի Հ. Գէորգ Պաղտատեան, որ քարոզութեան հետ միասին կը յաջողի տասնեակներով ձեռագիրներ ղրկել գաւառներէն Պոլիս, որոնք մաս առ մաս կը փոխադրուին Վենետիկ։ Խոտրջուրցի Տէր Յակոբ Ղապարեան, փոխան Ս. Ղազար գտած սիրալիր ընդունելութեան, դառնալով իր ծննդավայրն ու Տրապիզոն, Վենետիկ կը հասցնէ շատ թանկարժէք գրչագիրներ։ Պոլսոյ մէջ Մխիթարեան վարդապետներ իրարու հետ գրեթէ կը մրցին դտնելու, գնելու կամ օրինակելու ձեռագիրներ. գնելու պարագային՝ նախընտրութիւն կը տրուէր պարունակութեամբ հարուստ գրչագրին։ 1757ին Հ. Մկրտիչ Անանեան Պոլիսէն կը գրէ իմացնելով՝ թէ յիսուն ձեռագիր միահատոր գտած է ու կը պատրաստուի ղրկելու Վենետիկ։ 1766ին Հ. Անանիա Ճամպազեան Պոլիսէն կը գրէ. «տասն եւ հինգ կտոր ձեռագիր դիրս առձեռն բերի... հանդերձ ամենայն թղթովք եւ ողջունագրովք, զոր գրեալ է ի Հռոմ Պատրիարքն Կոստանդնուպօլսի»[49]։ Բարեկամութեան ճամբով Վարդապետները ձեռք կը բերեն Պոլսոյ Պատրիարքարանի յարգի ձեռագիրներու օրինակութիւնները. 1772ին կը ջանան թարգմանել նաեւ էջմիածնի գրադարանը, նոյն վանքի միաբան՝ Սողոմոն Վրդ.ի միջոցով։ Հռոմի Ս. Մարիամ Եգիպտացւոց հայկական հիւրանոցի ձեռագիրները մի առ մի մաղուած են Հռոմէն անցնող Հայրերու կողմէ. մանաւանդ թէ Հ. Վրթանէս Ակէրեան յաջողած է նուէր եւս ստանալ՝ նոյն հաւաքածոյէն յարգի ձեռնտիր մը։ 1780ական թուականներուն Յարութիւն Եպս. Բասենցի, Թրիեստի մէջ, Միաբանութեան տրամադրութեան կը դնէ իր ձեռագիրները ամբողջ։ Այսպէս, ահա՛, հասարակաց ջանքով եւ փութկոտութեամբ կը կազմուի յարգի հաւաքածոյ մը, որ իր գաղաթնակէտին պիտի հասնի յաջորդաբար։

48. ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ Հ. Ս., Հ. Ղուկաս Սեբաստացի (1709-1752) հեղինակ Դաւիթ Բեկի պատմութեան, «Բազմավէպ» ՃԼ. (1972), թ. 4, էջ 491-501։
49. Հ. Անանիա Ճամպազեան Պոլիսէն, 18 Փետր. 1766ին, առ Ս. Մ. Ա., Վենետիկ։

1784ին Հ. Զաքարիա Ալէքսանեան կ'իմանայ Պոլիսէն՝ թէ Զամչեան ձեռնարկած է Հայոց Պատմութեան շարադրութեան. իսկոյն կը խնդրէ Մելքոնեան Աբբահօրմէ՝ «թէ կարելի է յապաղեսցէ տպագրութիւնն մինչեւ գտայց եւ ես այդր, վասնզի գտի ես աստ զձեռագիր հայերէն պատմութիւն իմն համառօտ զՕսմանցւոց թագաւորաց, զորոց գրէ ուղիղ թուականաւ. օրինակեցի զայն յանցեալ ամին եւ ունիմ բերել ընդ իս. կարծեմ թէ գտցին ի նմին պիտանաւոր բանք ինչ վերաբերելիք առ գործդ աշխատասիրեալ ի Հ. Միքայէլդ»[50]։ Պատմութեան Գ. հատորի տպագրութեան ընթացքին, Հ. Գէորգ Սպտուլլահեան Պոլսոյ մէջ կ'օրինակէ Թովմաս Մեծոփեցիի Պատմութիւնը ու կը հասցնէ Զամչեանին, որ անչափ շնորհակալ կ'ըլլայ, որովհետեւ «մեծապէս նպաստ եղեւ ինձ, զի երկու օրինակ միայն ունէաք, եւ սա գտաւ ընտիր քան զնոսա»[51]։

1780ին Ս. Ղազարի մէջ կը վախճանի Հ. Իգնատիոս Խաչատուրեան։ Վանքիս ժամանակագիրը Հ. Մ. Աւգերեան, յետ նշելու անոր կենսագրական տուեալները ու վկայելու՝ «անեալն կաթամբ Մխիթարայ Աբբայի» – ակնարկելով անոր գիտական ու գրական պաշարին –, սա յարգի վկայութիւնը եւս կ'աւելցնէ. «Ի մէջ քազմապարին –, սա յարգի վկայութիւնը եւս կ'աւելցնէ. «Ի մէջ քազմապատիկ զարմանալի գործոց բարեյիշատակ Հ. Իգնատիոսի Աթոռ

գիրքեր ստանալու համար, իսկ Զամչեան հազիւ թէ երկու անգամ առիթ ունեցած է ուղղակի թղթակցելու Պալատեցիին հետ:

Այս համառօտ ակնարկը կարեւոր էր, պարզապէս գաղափար մը կազմելու համար՝ թէ մինչեւ Զամչեան ո՛րքան վառ էր գրական ու գիտական շարժումը եւ թէ ո՛րքան ծարաւ կար Վենետիկի մէջ կազմելու ձեռագրական հաւաքածոյ մը, մանաւանդ որ 1780ական թուականներուն, Հ. Գ. Աւետիքեանի առաջնորդութեամբ, խումբ մը Հայրեր արդէն իսկ սկսած էին պատրաստել Նոր Հայկազեան Բառարանը, որու համար անհրաժեշտութիւն կը զգացուէր նորանոր եւ անգիւտ ձեռագիրներու: Եթէ Ս. Ղազար լուռ էր ատենէ մը ի վեր – ինչպէս Պասրացիները նկատած էին ու մինչեւ իսկ կը դանդատէին – պատճառն այն էր որ Մխիթարեան վանականները՝ մեծամեծ զոհողութիւններով ու լռիկ մնջիկ՝ առաղձ կը հաւաքէին, կը մաղէին՝ օրէ օր Ս. Ղազար հասնող ձեռագիրները, ի պատրաստութիւն ապագայ մեծ ձեռնարկներուն, Պատմութեան եւ Բառգիրքին:

3. Զամչեանի հետապնդած աղբիւրները

1782–1788 տարիներու ընթացքին՝ Զամչեան նամակներով կը դիմէ զանազան ծանօթներու եւ բարեկամներու, անոնցմէ ստանալու համար լուսաբանութիւններ: Դարուն հաղորդակցութեան դժուարութիւնները եւ մանաւանդ պատրաստ աղբիւրներու պակասը բաւական նեղութիւն պատճառած են Զամչեանի, որ տարիներ ամբողջ կը սպասէ՝ անոնցմէ գոնէ մէկը կամ միւսը ձեռք բերելու համար:

ա.– Պատմութիւն Թագաւորաց Պարսից եւ Պատմութիւն Զուղայու

Աղբիւրներ օգտագործած ատեն, Զամչեան մեծապէս պէտքը կը զգայ այս Պատմութիւններուն, ամբողջացնելու համար իր շարադրութիւնը: Ստանալու համար կը դիմէ Պասրայի մէջ իրեն ծանօթ երկու Ստեփաններու, որոնք փոխադրուած էին Պաղտատ: Ստեփան Բարիկեան ցոյց կու տայ բարի կամք. «Պարսից Թագաւորաց պատմութիւնն ուղղել (է)իր յետեւոյ ամ. պատմագիրքն Բաղդատ որոնեցի՝ չգտայ. չատ աջամ բարեկամէրի պատուիրէլ ամ որոնեն՝ ի մամալի կամ յոր տեղ գտանեն բերեն»[53]: Շուրջ տասը ամիս ետք Բարիկեան դարձեալ կը գրէ Զամչեանի, իմացնելով թէ Ստեփան Հազարմալեանի հետ միասին հետամուտ են փնտռելու ստոյգ պատմութիւնը Պարսից Թագաւորներուն. իսկ Զուղայի պատմութեան համար կ'իմացնէ թէ 28 տարի առաջ (1754ին) Զուղայի վանքէն Տէր

53. Ստեփան Բարիկեան Պաղտատէն, 10 փետր. 1782ին, առ Հ. Մ. Զ., Վենետիկ:

Յակոբ անունով աբեղայ մը նուիրուած էր գրելու վանքին պատմութիւնը, ինչ որ կը յուսայ գտնել ու ղրկել Վենետիկ[54]:

Ատեն մը ետք՝ Ստեփան Աղա տեսնելով թէ Զամչեան կը պնդէ գոյգ պատմութիւնները ստանալու համար, կ'իմացնէ թէ կատարուած փնտռտուքները չէին տուած յուսացուած պտուղը, ու նոյն նամակով կը պատասխանէ միայն Զամչեանի մասնական մէկ հարցումին՝ թէ «Զուղայ բերած քարինքն էջմիածնէն 8 հատ են եւ կան ի մէջ մեծ Խօջէնց անուանեալ մէկ եկեղեցուն մէջն մինչեւ ցայսօր եւ մասունք Սուրբ Հռիքսիմէանց ի թվին 1758 կամ 1759 բերաւ ի Բաղդատ եւ առաւ Սէվգազեցի Պր. Պաղոան եւ տարաւ Ստամպոլ, եւ այժմ ուր մնաց չգիտեմք»[55]: Այս բոլորը աւելի մանրամասն եւ ընդարձակ կերպով Զամչեան անցուցած է Պատմութեան երրորդ հատորին մէջ, անշուշտ օգտագործելով ուրիշ աղբիւրներ ալ:

1783 տարւոյն կէսին, Ստեփան Բարիկեան տեսնելով թէ անհնար էր գտնել Պարսից ստոյգ պատմութիւնը[56], իր օրերուն պատահած՝ այն է 1779–1783 տարիներու պատմութիւնը գրի առնելով, նոյն նա-

54. «Պատմութիւն Թագաւորացն որ ուղեցեր, ըստուկ պատմագիրք որոնում եմք ես եւ Պր. Ստեփան աղէն. յուսամք որ գտանեմք. եթէ գտանք՝ հրամայածդ վատարելոց եմ: Շատ պատմագիրք տեսաք, ապայ ստուկ չեն: Եւս Զուղայու աւերածոյն ստուկ պատմութիւնն գիտել չեմ (որ) տալ. միայն որ կը գրեմ Զուղայ Տէր Յովանէս Վրդ.ին՝ կարճառօտ պատմութիւնն տայ. քանզի Զուղու Հայոց վանքումն կայ, 28 տարով յառաջ Զուղայ մին Տէր Յակոբ կայր, նայ Զուղայու պատմութիւնն կգրէր». (Ստ. Բարիկեան Պաղտատէն, 25 Նոյեմբ. 1782ին, առ Հ. Մ. Զ., Վենետիկ): «կու գրեմ Զուղայ Տէր Յովհաննէս Վրդ.ին որ պատառ

մակին հետ կը ղրկէ Զամչեանի, որ գրեթէ բառ առ բառ անցուցած է զայն իր Պատմութեան Գ. հատորին մէջ (էջ 860–861)։

Ասեն մը ետք Զամչեան յոյսը կը կտրէ Պաղտատէն, որովհետեւ գիրքին տպագրութիւնը կը յառաջանար եւ անհրաժեշտ պէտքը կը զգացուէր յիշեալ զոյգ Պատմութիւններուն. ուստի աչքերը կը դարձընէ Պոլիս, նախ 1784ին[57], ապա տարի մը ետք դարձեալ գրելով Հ. Յ. Մաղաքեանին, Թախանձագին. «աղաչեմ զՀայրութիւնդ, զկարդ Թագաւորացն Պարսից եթէ կարես գտանել այդր, մի՛ զանց արասցես յղել առ իս. կարես գտանել..., Թուի ինձ թէ Տիրացու Գէորգն կարէ զայս գտանել, որովհետեւ տեղեակ է պարսկական իրաց, իսկ եթէ ոչ կարէ նա՝ ի ձեռն Թէրճիմանաց կարես գտանել. եթէ սխալ եւս ինչ կամ առատպել կարդ անուանց նոցա, չէ ինչ. ես ի Պատրայու խնդրեցի, այլ դեռ չեղեւ կատարումն խնդրոյս»[58]։ Գէորգ Պալատեցի պատասխանելով Ստեփանոս Աղոնցի նամակին՝ կը խոստանայ մեծ փութով կատարել խնդիրքը[59], բայց չի յաջողիր իրագործել խոստումը։

57. «Յայտ լիցի Վեր.դ, զի ես յետ քննելոյ եւ կարդելոյ զկարգ Թագաւորացն պարսից ըստ աւանդելոյ այլեւայլ հեղինակաց, կարծելով թէ դուցէ գտանի այն նաեւ ի գիրս տաճկաց, հարեւանցի բանիւք գրեցի առ Անտոն եղբայր իմ. եթէ ասեմ՝ զայն եւս գտեալ առաքեցես, բարւոք առնես։ Բայց դեռ եւս ինչ ոչ գրեաց նա առ իս զայսմանէ։ Այժմ խնդրեմ ի Վեր.էդ, զի եթէ կարասցես ձեռամբ նորա կամ այլոց, տալ հանել ի ստոյգ օրինակաց զայն կարգ Թագաւորացն պարսից, մեծ ինչ առնես ինձ, զի կամիմ դնել զայն ի վերջն պատմագրութեան, որպէս եդեալ եմ զկարգ ամիրապետացն հազարացւոց ըստ գրելոյ ոմանց, եւ ըստ յղելոյ առ իս եղբօր իմոյ Անտոն աղային։ Իսկ պատճառ դնելոյ զայնս ոչ է վասն տեղեկութեան նոցին, այլ վասն բազմապատիկ վերաբերութեան պատմութեանց առ նոսա։ Եթէ ամենայն յաջորդութիւն այնոցիկ Թագաւորաց ոչ գտանի, կարծեմ թէ վերջնոցն գտանի, սկսեալ ի ժամանակէ անտի՝ յորում բարձաւ Թագաւորութիւն նոցա ի հազարացւոց եւ ապա նորոգ հաստատեցաւ, ըստ այսմ կարգի. Տուղրիլ ամս ԽԴ., Ալբասլան ամս Ե., Մելիք շահ ամս ԻԱ., եւ այլն որ ի կարգի մինչեւ ցայժմ։ Զայս խնդիրս իմ յուսամ թէ գիւրաւ եւ յօժարութեամբ կատարեսջիք, եւ կամ ծանուսջիք թէ ոչ գոյ առ սոսա ստոյգ կարգ նոցին»։ (Հ. Մ. Զ. Վենետիկէն, 5 Փետր. 1784ին, առ Հ. Յարութիւն Մաղաքեան, Պոլիս)։ Հ. Յարութիւն ցոյզ կու տայ օգնելու բարի տրամադրութիւն ու կը պատասխանէ. «Զկարգ Թագաւորաց պարսից՝ զոր խնդրէք՝ զհետ եմ, եւ խնդրեմ եւ որոնեմ, մինչեւ ի ձեռս բերից. բայց խնդրեմ՝ զի եթէ հնար է, յառաջ քան ի ձեռս բերելն զայս կարգ Թագաւորաց, տալ տպագրել՝ մի՛ յապաղէք, այլ սկսեսջիք փութով» (9 Մարտ 1784)։ Շուրջ երկու տարի ետք Հ. Միքայէլ դարձեալ կը յիշեցնէ Հ. Յարութիւնին, Մելքոնեան Աբբահօր ձեռքով. «Հ. Միքայէլն խնդրեալ է ի քէն զկարգ Թագաւորացն պարսից տալ հանել ի գրոց օսմանցւոց. նաեւ զկարգ պատրիարգացն յունաց Կոստանդնուպաւսոյ. մի՛ զանց առնել, հոգալ ըստ կարելութեան» (8 Ապրիլ 1786)։

58. Հ. Մ. Զ. Վենետիկէն, 24 Սեպտ. 1785ին, առ Հ. Յարութիւն Մաղաքեան, Պոլիս։

59. «Փոյթ մեծ ունիմ վասն գտանելոյ եւ գրելոյ նաեւ զշարակարգութիւն Թագաւորացն պարսից, զոր թէ գտանիցեմ եւ զայն վաղվաղակի գրեալ առ ձեզ հասուցանել ոչ երբեք հեղգացայց»։ (Գէորգ Տէր Յովհաննէսեան Պոլիսէն, 22 Դեկտ. 1785ին, առ Հ. Ստ. Ագոնց, Վենետիկ)։

Մինչ այդ՝ Պաղտատէն Ստեփան Բաբիկեան դիմած է Սպահան–Զուղա, Պր. Յարութիւն Սահակեանցի, որ արդէն իսկ ձեռնարկած է գրելու Պարսից Թագաւորներու լրիւ պատմութիւնը, սկսեալ Կիւրոս արքայէն[60]։ Յարութիւն, իր 3 Հոկտ. 1786 թուակիր նամակով, կ'իմացնէ Ստեփան Բաբիկեանի՝ գործին յառաջանալը, փոխարէն խընդրելով որ Զամչեան եւս հաճի շարադրել Գրիգորեան տումարի մասին լուսաբանութիւններ։ Ստեփան՝ Յարութիւնի նամակին օրինակը կը ղրկէ Զամչեանի, Զամչեան կը կատարէ Յարութիւնի փափաքը։

Դիւանական այս տուեալներէն այնպէս կը թուի՝ որ Յ. Սահակեան ինքը ձեռնարկած ըլլայ շարադրելու Պարսից Թագաւորաց պատմութիւնը։ Գոնէ այն նամակը՝ զոր ուղղած է Ստեփանի՝ այս վարկածը կը թելադրէ. մինչդեռ, իրականութեան մէջ, Յարութիւն միայն խնդրողը եղած է, իսկ բուն շարադրութիւնը կատարած է իր «ընկերակից»ը Խաչատուր արբեղայ Զուղայեցի։ Այս կէտը կը պարզուի տպագիր Պատմութիւն Պարսից յառաջաբանէն[61], ուր յստակ է՝ թէ Պատմութիւնը շարադրողը Խաչատուր արբեղան է, ինչ որ որոշ թէ Պատմութիւնը շարադրողը Խաչատուր արբեղան է, ինչ որ որոշ կերպով չէր ըսուած Յարութիւն Սահակեանի նամակին մէջ։ Սխալ կերպով չէր ըսուած Յարութիւն Սահակեանի նամակին մէջ։ Սխալ պէտք է հասկցած ըլլայ նաեւ Զամչեան, եւ այդ շեշտով ալ պատասխանած է Սահակեանին, որմէ կը ստանայ լուսաբանութիւն՝ 29 Յուլիս 1790 թուակիր նամակով. «զՊատմագիրն Պարսից զոր յառաջագոյն յղեալ էի, թէպէտ հաւաքումն Թագաւորաց եւ կամ այլոց պի-

ւորացն պարսից, զոր թէ գտանիցեմ եւ զայն վաղվաղակի գրեալ առ ձեզ հասուցանել ոչ երբեք հեղգացայց»։ (Գէորգ Տէր Յովհաննէսեան Պոլիսէն, 22 Դեկտ. 1785ին, առ Հ. Ստ. Ագոնց, Վենետիկ)։

60. Յարութիւն Սահակեան հետեւեալ ծանօթութիւնները կու տայ իր օգտագործած աղբիւրներու մասին. «Բանիս հոգացողութիւնն մնամ որպէս որ ասացեալ եմ, համ պարսից պատմութիւնքն գրեալ կացարկեմ, համ մեր Խին պատմագրքերից եւ սրբազան հին վարդապետաց պատմագրքերիցն, եւ իւրեանց ինածիցն, որ ճշմարիտ եւ ուղիղ չինել ան, առանց առատպելաբանութեան, կացարկեմ, ամենայն Թագաւորաց կարգն եւ անցքն մինչ ի ներկայ ժամանակս որպէս լինելն, եթէ Տէրն կամեսցի՝ կատարումն կլինի։ Բայց կարծեմ որ մեր հին պատմիչքն որ գրում ան եւ սրբազան վարդապետք որ պարսից Թագաւորաց կարգն որ չինել ան՝ ելել հալոյ Թուի նոցա քան զպարսիցն, որ ստոյգ առատպել պատմիչքն, որ գրում ան սուտն ճշմարտութիւնն էլ կորցանում այ. զրայ այժմ տեղս էն պատմագրքիցն որ կայ կարծեմ ոչ յայլ երկրում լինի, զրայ քանի անգամ յԱչտէրխանայ եւ այլ տեղարանքից գրուտեան անուանադիր պատմագիրք ուզեցել տեղէս, եւ նամանպէս Աբրայ Հօր վանքիցն էլան, կարծեմ պատմագիրք ուզեցել որ բանդ այ պարցմ [պարտի՞ցն] լսել տեղէս կատարումն լի ելել տվել չեն։ Ինչ եւ իցէ բարով յառաջադրեալ գործս կատար հանելէն համ պարտից առածս, համ մեր պատմագրքերից դուս գրածս աղարկելոց ամ Աստուծով, մամիտ կաս»։ (Յարութիւն Սահակեան Սպահանէն, 3 Հոկտ. 1786ին, առ Ստ. Տէր Ռաֆայէլեան, Պաղտատ)։

61. Հմմտ. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐԵՂԱՑ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ, Պատմութիւն Պարսից, Աչխտ. Բաբգէն Վրդ. Աղասէլեանց, Վաղարշապատ, 1905, էջ Թ։

© National Library of Armenia

տոյիցն՝ իմ էր հաւաքեալ, բայց շարադրութիւնն Խաչատուր Վարդապետին էր, եւ ոչ իմ, յուշ լիցի»։ Նոյն այս նամակով Ցարութիւն շնորհակալութիւն կը յայտնէ Հայոց Պատմութեան առաջին հատորը ստացած ըլլալուն համար, ու փոխարէն Վենետիկ կը ղրկէ Թոմա Արծրունիի, Ստեփանոս Սիւնեցիի եւ Եղիշէի Պատմութիւնները, մէկ հատորի մէջ կազմուած։

Զամչեանի Պատմութեան երրորդ հատորի տպագրութիւնը դրեթէ աւարտելու վրայ էր՝ երբ Պասրայէն Ստեփան Բաբիկեան ձայնը լսելի կ'ընէ, ցոյց տալով թէ ո՛րքան բարի կամք ունէր. «յուսամ, կը գրէ, որ հասաւ հրամանոց Զուղայացուց եկած Պատմութիւնն, որ Գր. Խոջասար Սօֆեալեանն Պաղտատէն ուղարկէց եւ շատուց եղաւ. եւ շատ ուրախացաք որ Պատմութիւնն ազգին աւարտեցեր, եւ յետի հատորին մէջն կարելի է պիտանի լինի նոյն Պատմութիւնն»։ Ստեփան այս տողերը կը գրէ 8 Մայիս 1788ին, երբ գրեթէ նոյն օրերուն Պոլիսէն կ'իմացնեն՝ «ի Պաղտատու եկն քանի ինչ տետր գրուած ինչ Պատմութիւն Պարտից»[62], որուն Զամչեան այնքան կը սպասէր[63]։ Ի վերջոյ՝ 1788ի Օգոստոս ամսուն կը հասնին ակնկալուած տետրակները, «որոնք գուցէ օգտակար եղած ըլլան Գ. հատորի վերջին ցանկերուն պատրաստութեան համար[64]։

բ.— Պատմութիւն Օսմանցւոց

Տեսանք վերեւ՝ թէ Հ. Զաքարիա 1784ին, Պոլիսէն լսելով Զամչեանի Պատմութեան ձեռնարկելը, խոստացած էր անձամբ Վենետիկ բերել Օսմանեան Թագաւորութեան պատմութիւնը. չենք գիտեր թէ Հ. Զաքարիա կատարա՞ծ է կամ ոչ իր խոստումը։ Այս Թուականէն առաջ, այն է 1782ին, Հ. Միքայէլ դիմած էր իր Անտոն եղբօր, որ լիով կատարած էր իրեն եղած խնդրանքը, որու համար Զամչեան շնորհակալութիւն կը յայտնէ իր 26 Ապրիլ 1783 թուակիր նամակով. «շնորհակալ եմ, սիրելի եղբայր իմ, զի զխնդիրս իմ ջանացիք կատարել առաւել՝ ոչ քան զոր են խնդրէի, այլ քան զոր կարելի էր եղբայրութեանդ. իսկ ի բովանդակն կատարել (այսինքն եւս որոնել) լիցի առաւել քան զիմս։ Այժմ մեծ դիւրութիւն եղեւ մեզ ի համեմատել զկարգ Թագաւորութեան Օսմանցւոց, որովհետեւ յետ բաղում

62. Հ. Ցարութիւն Մաղաքեան Պոլիսէն, 27 Մայիս 1788ին, առ Ս. Մ. Ա., Վենետիկ։
63. «Ի Պաղտատու եկեալ գիրն Հ. Միքայէլին՝ եւու նմա, եւ նա սպասէր եւս ընկալնուլ զտետրն գրեալ. այլ այժմ սպասեմք հասանելոյ նաւուն, որում յանձնեալ էք զայն տետր». (Ս. Մ. Ա. Վենետիկէն, 27 Յունիս 1788ին, առ Հ. Ց. Մաղաքեան, Պոլիս)։
64. «Այն ձեռագիր գիրքն եկեալ ի Ճուղայէ ձեռագիրք, զորս յանձնեալ էիք խարտուտանի նաւու, եկին հասին մեզ անվնաս» (Ս. Մ. Ա. Վենետիկէն, 9 Օգոստ. 1788ին, առ Հ. Ց. Մաղաքեան, Պոլիս)։

տաժանաւոր քննութեան ընթերցեալ եւ զգրեալսդ ի քէն ըստ բուն ժամանակագրութեան նոցա գտաք համաձայն թէ՛ ըստ ժամանակին եւ թէ ըստ անձանց՝ բաղդատութեամբ ամաց նոցա ընդ ամացն զորս մեք վարեմք, փոքր ինչ աւուրբ միայն տարբեր, եւ եղաք ապահով եւ դրեթէ զերծաք յամենաչփոթ բանից եւ կարգաց, որք գտանին ի վերայ այսր յայլ եւ այլ գիրս»։

1785 տարւոյն վերջաւորութեան Անտոն Զամչեանի ձեռքը կ'անցնի տաճկերէն լեզուով տպուած Օսմանեան Պատմութեան գիրք մը, զոր կը ղրկէ իր եղբօր Հ. Միքայէլին, գրելով. «մէկ Վէնէտիկի նաւ մը ըլլանէ եէս գիրքն ուղարկեմ հրամանոցդ հոչ տաճկի գրով պասմա եւած է, լաքին հոն հէլպէթոէ կարթացող մի կը գտնի. այն ժամ աղէկ մը կը հասկընաս, լաքին հէմ հրամանոցդ պէրք եղածին կէօյրէ եղածն գրեցի, կարծեմ ցեռք կու տա(յ)»[65]։

գ.— Գաւազանագիրքեր

Զամչեան հետամուտ եղած է ստանալու Սիսի Կաթողիկոսներու Գաւազանագիրքը, ինչպէս նաեւ Պոլսոյ Յոյն Պատրիարքներու ամբողջական ցանկը։ Գաւազանագիրքին համար կը դիմէ Հալէպ՝ իրեն բարեկամ Յովսէփ Պուղտանեանի, որ իր կարգին կ'ուղղուի նոյն օրերու Սիսի Եփրեմ Կաթողիկոսին[66]։ Եփրեմ Կթղ. անձամբ կը պատրաստէ Սիսի Կաթողիկոսներու ցանկը, ու յիշեալ Յովսէփի ձեռքով 1784ին կը ղրկէ Զամչեանի[67], որ հաւանաբար գոհ չմնալով կրկին անգամ կը դիմէ Յովսէփի, աւելի մանրամասն ու ճշգրիտ պատասխանի մը սպասելով։ Եփրեմ Կթղ. վախճանած ըլլալով՝ յաջորդած էր Թէոդորոս Կթղ., որուն կ'ուղղուի Յովսէփ, ու Զամչեանի ալ կ'իմացնէ՝ իր 18 Սեպտ. 1785 թուակիր նամակով. «վասն այն տետրին եւ կաթողիկոսաց անուան թ(ո)ւականն թէ կրնայ այս Թորոս Կթղն. պտնալ՝ Աստուծով կու յղենք, զէրէ գրեցանք նմա»։ Ինչ որ կը տես-

65. Անտոն Զամչեան Պոլիսէն, 14 Նոյեմբ. 1785ին, առ Հ. Մ. Զ., Վենետիկ։
66. «Վասն պատմագիրքին որ ուղարկայ ուղեր էիք, Սիսու Եփրեմ Կթղ.ին գրեցի. պատասխան եկ թէ ո՛ր պատմագիրք է ուզեալն, Թագաւորա՞ց թէ կաթողիկոսաց. ամէն մէկ անունդ ունի, եւ տէրութիւնդ միայն գրեր էիր թէ հին պատմագիրք։ Խնդրեմ որ մեզ իմաց անես տէրութեանդ ուզած պատմագիրքին անունն, եւ ի կողմանէ Սիսու կաթողիկոսներուն անուանքն եւ ամէն մէկին որչափ ժամանակ կեցան». (Յովսէփ Պուղտանեան Հալէպէն, 19 Նոյմբ. 1782ին, առ Հ. Մ. Զ., Վենետիկ)։
67. 1784ի Օգոստոս ամսուն Հալէպէն Վենետիկ կը դառնայ Ս. Ղազարի միաբան Եղ. Անդրէաս Շաչատեան. «Զընդ նմին գիր մի գրեցաք... եւ ընդ գրոյս այն Եփրեմ Կթղ.ին յղած թուականի տետրն եւ անուանք կաթողիկոսաց որ եղեն ի Սիս, Աստուծով բարի հասնի». (Ց. Պուղտանեան Հալէպէն, 28 Օգոստ. 1784ին, առ Հ. Մ. Զ., Վենետիկ)։

© National Library of Armenia

նուի՝ Թէոդորոս չէ ձեռնարկած գործին, ու Ցովսէփ դիմած է Հալէպի Առաջնորդ՝ Անթէպցի Գէորգ Վրդ.-ին, որ իր երկարատեւ հիւանդութեան պատճառով չէ կրցած իրականացնել Ցովսէփի խնդիրքը[68]:

Երկար սպասելով հանդերձ՝ Զամչեան չի յուսալքուիր. դարձեալ կը դիմէ նոյն Ցովսէփին, որ անսպասման կատարէ այս օժանդակութիւնը ի նպաստ Հայ Պատմութեան. «բազում հետէ հայրութիւն քո խնդրեալ էիր յինէն, կը պատասխանէ Ցովսէփ, զԹուականն Հայոց կաթողիկոսաց, եւ ամէն անգամ ծանուցանէի հայրութեանդ զպատճառս որք արգելուին զիս ի կատարելոյ զինդրուածս քո. այլ զի այս անգամ յոյժ ստիպեցեր ինձ որ զայս բանն կատարիցեմ, յաղագս այսորիկ այժմիկ Բերիայի եղեալ Կարապետ Առաջնորդին... ասացի, որ զայս թուականն որոնելով գտցէ ինձ: Ուստի ինքն եւ աւագ երէցն Տէր Մարգարն եւ Տէր Միքայէլն կացուցեալ ի վերայ ամենայն Առաքելոց եւ քովանդակ զարիպոց, ժողովեցան ի միասին, եւ յետ տասն աւուրց քննութեան եւ որոնութեան, ետուն ինձ զայս ներկայ օրինակն թուականի Հայոց կաթողիկոսաց, զոր այժմ յղեմ հայրութեան քում»:

Այս տողերը գրուած են 29 Փետր. 1788ին, երբ Պատմութեան երրորդ հատորը տպագրութեան մէջ էր. իսկ Ցովսէփի ղրկած ցանկը հաւանաբար օգտակար եղած ըլլայ նոյն հատորին վերջաւորութեան ժամանակագրական ցանկերուն համար:

Պատմութեան երկրորդ հատորին տպագրութիւնը սկսելուն, Զամչեան կը հետապնդէ ունենալ Պոլսոյ Ցոյն Պատրիարքներու ցանկը. միակ յոյսը Պոլիս գտնուող իր եղբայրակիցն էր, Հ. Յարութիւն Մաղաքեան, որու գրած էր զանազան անգամներ[69]. ու դարձեալ կը գրէ 13 Յունիս 1786ին. «Պատմութիւնն ի տպագրութեան է եւ սպասէ խոստման հայրութեանդ, գտանել եւ առաքել զկարգ անուանց Պատրիարգացն Ստամպօլու, ոչ Հայոց՝ այլ Ցունաց»: Հ. Յարութիւն վերջապէս կը կատարէ տուած խոստումը, եւ նոյն տարւոյն իսկ կը ղրկէ Վենետիկ[70]:

68. Հ. Սուքիաս Աղամալեան 1786ին Հալէպէն անցնելով, կը գրէ Մելքոնեան Աբրահօր. «Վասն կարգի կաթողիկոսացն Սսոյ, զոր խնդրեալ է Վ. Հ. Միքայէլն անդրէն ի խօճայ Ցովսէփէն, զհետ է նա ի ձեռս բերել, զոր եւ խոստացեալ է նմա գրել եւ տալ առաջնորդ քաղաքիս Անթէպցի Գէորգ Վրդ.-ն: Եւ ասկայն վասն իւրոյ բազմօրեայ հիւանդութեան տրգելեալ է գրել եւ տալ մինչեւ ցայժմ». (26 Մարտ 1786):

69. «Սպասեմ կարգի թաղաւորացն Պարսից եւ պատրիարգացն Ցունաց» (2 Յունիս 1785): «Խոստացեալ էիր առաքել եւ զկարգ անուանց պատրիարգացն Ցունաց. աղաչեմ փոյթ կալցիր գտանել եւ առաքել». (24 Սեպտ. 1785):

70. «Զկարգ անուանց Ցունաց Պատրիարգացն Կոստանդնուպօլսոյ առաքեցի ընդ ճանապարհորդաց մերոց, ուստի ի գալ այդր նաւուն որոնեա՛ ի մէջ թղթոցն, որոց վերայ գրեալ կայ անուն վերապատուելութեանդ: Իսկ զկարգ պարսից թագաւորացն կարծեմ թէ դժուարացի ի ձեռս բերել» (Հ. Յարութիւն Մաղաքեան Պոլիսէն, 24 Յունիս 1786ին, առ Հ. Մ. Զ., Վենետիկ):

Տպագրութեան ընթացքը

Տպագրուած Հայոց Պատմութեան առաջին հատորի ճակատին վրայ նշանակուած է 1784, մինչ 1785ի Մարտ ամսուն է որ սկսած է տպագրութեան գործը[71]: Սկզբնական չրջանին երկու հատորով ծրագրուած է լոյս ընծայել ամբողջութիւնը, որ կը նախատեսուէր 200 պրակով[72]. յաջորդաբար յստակուած են պաղափարները եւ վերածուած երեք հատորի: Առաջին հատորը 1786ի Նոյեմբեր ամսուն դեռ լրիւ չէր աւարտած, առաջին պատկերը պատրաստ չըլլալուն համար[73]:

Երկրորդ հատորը ճակատին վրայ կը կրէ 1785 թուականը, իսկ երրորդը, 1786, մինչ իրականութեան մէջ երկրորդ հատորի տպագրութիւնը պէտք է սկսած ըլլայ 1786 տարուան կէսին, հագիւ աւարտած առաջին հատորը. իսկ երրորդ հատորի տպագրութիւնը սկսած պէտք է ըլլայ 1787 տարուան սկիզբը[74] եւ աւարտած մօտաւորապէս 1788ի վերջաւորութեան[75]:

71. 1784 տարւոյն ընթացքին գրուած նամակներու մէջ ամենեւին ակնարկ չկայ Ա. հատորի տպագրութեան սկսելուն, ընդհակառակն՝ «Պատմագիրք չարագրեալ ի Հ. Միքայէլէն գրեթէ եղերեալ է եւ ոչ յետ բազմաց սկսանի տպագրութիւն նորա» (Ս. Մ. Ա., 24 Յունր. 1784ին, առ Հ. Յ. Մաղաքեան): «Տակաւին զՊատմագրութիւն Հ. Միքայէլին մերոյ չեմք սկսեալ ի տպագրել». (Ս. Մ. Ա., 24 Ապրիլ 1784ին, առ Հ. Զաքարիա Ալէքսանեան, Պոլիս):

72. «Սկսաւ տիպն Հայոց Պատմութեան գրքոյն, եւ տեսէ աւելի քան ամ եւ կէս, զի գրեթէ 200 տապաղայ լինի». (Ս. Մ. Ա., 5 Մարտ 1785ին, առ Հ. Յ. Մաղաքեան): «Սկսաք զտպագրութիւն Պատմութեանց գրքոյն Հայոց ազգին, չարագրեալոյ նորոգ, որ լինի երկու հատորով, չուրջ երկու հարիւր տապաղայով. յուսամ թէ ընդունելի լիցի ազգին» (Ս. Մ. Ա., 23 Մարտ 1785ին, առ Հ. Զաքարիա Ալէքսանեան, Պոլիս):

73. «Զառաջին հատոր Պատմութեան գրոցն յետ տալոյ տպել զպատկերն, տամք կազմել եւ առաքել». (Ս. Մ. Ա., 8 Նոյեմբ. 1786ին, առ Հ. Յ. Մաղաքեան, Պոլիս):

74. «Զառաջին հատորն Պատմութեան Հայոց առաքեցաք [ի Պոլիս]. երկրորդն եւս աւարտեալ է, բայց դեռ պատկերն չէ փորագրեալ: Առաջինն հարիւր տեսոր է, երկրորդն հարիւր երեսուն եւ երկու, եւ երրորդն գրեթէ նոյնչափ, այսինքն 130 կամ փոքր մի աւելի կամ պակաս. մինչեւ ցայսօր քսան տեսոր տպագրեալ է երրորդ հատորէն. ակն ունիմ թէ մինչեւ ի Զատիկ (1788) ամենայնն աւարտեսցի». (Հ. Մ. Զ., 24 Մայիս 1787ին, առ Հ. Յ. Մաղաքեան, Պոլիս): 1787ի Օգոստոս 25ին երկրորդ հատորի պատկերը դեռ փորագրուած չըլլալով, հատորը պատրաստ չի նկատուիր:

75. «Ի մօտ աւուրս եղերի տպագրութիւն վերջին հատորի Պատմութեանն». (Ս. Մ. Ա., 5 Ապրիլ 1788ին, առ Հ. Յ. Մաղաքեան, Պոլիս): Այս եղած է սկզբնական ծրագիրը, սակայն Գ. հատորի տպագրութիւնը աւարտած ըլլալով հանդերձ

© National Library of Armenia

Շուրջ չորս տարի տեւած է ուրեմն ամբողջութեան տպագրութիւնը եւ արդարեւ սպառիչ եղած է հեղինակին համար, որ իրաւացի կերպով կ'ըսէ՝ «զկեանս իմ վերաւ այս գործս»: Այսքան երկարերուն պատճառը, սկզբնական շրջանին տպագրութեան գործին վրայ հսկողներու փութկոտութեան պակասը եղած է, որոնք չունենալով հեղինակին բուն մտահոգութիւնը՝ կը գործեն իրենց յատուկ ամանակով, բան մը որ կրնար ջղայնութիւն պատճառել հեղինակին:

Զարկ տալու համար գործին, Զամչեան կը մտածէ հնարք մը: Կը գրէ Պոլիս Հ. Յարութիւն Մաղաքեանին, որպէսզի Հ. Սուքիաս Աղամալեանի եւ Հ. Գէորգ Ապտուլլահեանի հետ միասնաբար գրեն Վենետիկ, առանց զգացնելու թէ խթանումը Զամչեանէն է, փութացնելու համար տպագրութիւնը. «բայց պիտէ հայրութիւնդ, կը գրէ Զամչեան, զի միանգամ գրելդ մի օր աղդէ, վասն որոյ պիտոյ է անդադար գրել, ստիպաւ գրել, փութացուցանելով գրել, յորդորելով գրել»[76]:

Զամչեանի առաջարկը կարելի է ըմբռնել նաեւ անով, որ իր հեռատեսութեամբ կը կասկածէր թէ մի՛ գուցէ տպագրութեան յապաղումով՝ արատ մը դար Միաբանութեան անունին. որովհետեւ ճիշտ նոյն տարիներուն – ճշդրիտ կերպով 1786ին –, Վենետիկի մէջ լոյս կը տեսնէր Յովհաննէս Սեղբոսեանի իտալերէն լեզուով գրած եռահատոր «Compendio storico di memorie cronologiche concernenti la religione e la morale della nazione armena suddita dell'impero ottomano» կոթողային գործը, որ իր դաղափարներով յեղաշրջում մը կը բերէր հայ եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ, եւ եթէ Զամչեանի Հայոց Պատմութիւնը ուշանար հրապարակ ելլել՝ ապագային կրնար այն տպաւորութիւնը թողուլ թէ ինք մօտէն հետեւած ըլլար Սեղբոսին, մինչ իրականութիւնը ճիշտ հակառակն էր: Այս լոյսին տակ կարդալու ենք Հ. Մ. Զամչեանի այն նամակը որ կը գրէ նեղացած սրտով՝ առաջին հատորի տպագրութեան դանդաղութեան պատճառով. «ի վաղուց ակսաք տպագրել զՊատմութիւն Հայոց, բայց դեռ ոչինչ է վճարեալ, եւ եթէ այսպէս դնայ, ըստ ուղիղ հաշուի յետ վեց ամաց հաղիւ կատարի: Յովհաննէս աղա՛տայ շարադրել աստուածաբանից իւրոց պատմութիւն ինչ հայոց իտալերէն, որոյ անուն Յինէն է, եւ ի մօտոյ տպագրէ. եւ այժմ գրեաց առ Պատրիարգն Կոստանդնուպօլսոյ թէ թարգմանելոց է ի հայս, եւ զայն եւս տպագրել. իսկ մերն մնացեալ է յանկեան»: եւ որով կը յորդորէ Պոլսոյ միաբանակիցները՝ որ դրելով պահանջեն տպագրութիւնը

1788ի Յունիս–Յուլիս ամիսներուն, տարւոյն վերջաւորութեան է միայն որ երեւան կ'ելլէ՝ արբագրութիւններուն պատճառով:

76. Հ. Մ. Զ. Վենետիկէն, 8 Յունիս 1785ին, առ Հ. Յ. Մաղաքեան, Պոլիս:

Հայոց Պատմութեան. «զայս աղաչեմ, կը յանձնարարէ Զամչեան, զի մի՛ ոք դիտասցէ՝ թէ ես դրեցի զայս առ քեզ, զի թէպէտեւ ես բարի մտօք դրեմ եւ միայն վասն օգտի հասարակութեան մերոյ, սակայն եթէ այլք իմասցին թէ գրեալ եմ՝ ոչ այնպէս իմանան որպէս ես դիտեմ»[77]:

Տպագրութեան դանդաղութիւնը, սակայն, պէտք չենք վերագրել միայն արտաքին ազդակներու կամ տպարանային դժուարութիւններու[78]. մաս ունի նաեւ նոյն ինքն հեղինակը, որ 1783ին կը վկայէ թէ արդէն իսկ աւարտած է Պատմութեան շարադրութիւնը, եւ սակայն միշտ սրբագրելու եւ նոր յաւելումներ կատարելու հետ է՝ մինչեւ տպագրութեան վերջին օրը: Տպագրութիւնը սկսելուն կը նախատեսուէր 200 պրակ, ամփոփուած երկու հատորներու մէջ, մինչ այնքան կ'ընդլայնի՝ որ կը վերածուի երեք հատորի՝ շուրջ 360 պրակով:

Գիտակից են ատոր նաեւ միաբանակիցները, որոնք մինչեւ իսկ կատակի նիւթ դարձուցած են Հ. Միքայէլի նորանոր յաւելումները: Հ. Ղուկաս Ինճիճեան 1787ին երբ Պոլիս կը հասնի եւ տեսակցութիւն մը կ'ունենայ Պալատեցի Գէորգի հետ, սա «ետ ինձ զթուղթ ինչ, զոր եւ եդի ընդ թղթոյ իմոյ, արժանի յընթեռնուլ. ընթերցցին մերքն, մանաւանդ Վ. Հ. Միքայէլն եւ վաղվաղակի նշանակեցէք, թէ ընդէ՞ր մեր Երզնկացին կոչեցաւ Յորդորեցի, և թէ զիա՛րդ ժամանակակից էր Բարդուղիմէոսի Նախիջեւանայ Եպս.ի: Վաղվաղակի եփեա՛մալէզ, Հայր իմ պատուական, տպագրեա ի վերայ պայրախլը թըղթոց եւ փակո՛, մի՛ երկնչիր»[79]:

Գործին տպագրութեան հետեւող եւ տպարանին հետ շփման մէջ դտնուող Հ. Ստեփան Ասլիկեան եւս կը սրտնեղի Զամչեանի շարունակական յաւելումներուն համար՝ զոր կը կատարէր, այնպէս որ երրորդ հատորի վերջին պրակներուն տպագրութիւնը միշտ աւելի կը յետաձգուէր. «յաղարդս քանի մի արբագրութեանց, զոր հարկ եղեւ առնել յայնմ հատորի, յուսացուցանելով զիս հեղինակն թէ փոքրով

77. Անդ:

78. «Ի վերջին երկու կամ երեք թերթս այսր [Գ.] հատորի, պակսեցաւ մին յերկուց շարողաց, եւ վասն այսր պատճառի յապաղեցաւ վճարումն տպագրութեան առաւել քան զոր կարծէաք». (Հ. Ստեփան Ասլիկեան Վենետիկէն, 2 Օգոստ. 1788ին, առ Հ. Գէորգ Պաղտատեան, Հռոմ): «Տպարանն յորում ամբողջ հատորքն տպեալ եղեն, փակեալ խափանեցաւ ի սպառ, եւ տառք մեր բարձեալ անտի ամփոփեալ էին ի վանս, յոյր սակս հարկ եղեւ մեզ զայն թերթս տալ վերստին չարել ի վանս, եւ զչարեալսն տանել ի մի ի տպարանաց քաղաքիս, եւ անդէն տալ տպագրել զնոսին բազում աշխատութեամբ. եւ այս ամենայն գործ հաղիւ զլխատրեցաւ յաւուրս Հոկտեմբերի (1788)» (Հ. Ստեփան Ասլիկեան Վենետիկէն, 4 Դեկտ. 1788ին, առ Հ. Գէորգ Պաղտատեան, Հռոմ):

79. Հ. Ղուկաս Ինճիճեան Պոլիսէն, 9 Մայիս 1787ին, առ Ս. Մ. Ա., Վենետիկ:

© National Library of Armenia

եղերեսցի, յերկարաձգեցաւ գործն մինչեւ ցաւուրս ցայսոսիկ, եւ տակաւին յուսադրէ զիս՝ թէ ի մօտոյ վճարեսցի ամենայն ինչ»։ այսպէս կը գրէ Հ. Ստեփան, 2 Օգոստոս 1788ին, նամակը ուղղելով Հռոմ բնակող Հ. Գէորգ Պաղտասարեանին։

Այս, թէեւ սրտնեղ, վկայութիւններն ալ կու գան ե՛ւս աւելի հաստատելու Զամչեանի խղճամիտ փութկոտութիւնը, որ հանրութեան կ'ուզէր ներկայացնել կարելիին չափով անթերի Պատմութիւն մը։ ասիկա կը հաստատէ նաեւ այն ցաւը՝ զոր կը զգայ, տեսնելով առաջին հատորին մէջ վրիպակ մը, ուր տպուած էր հիւսիսոյ փոխանակ հարաւոյ[80]։

Դ.

ՀԱՆՐՈՒԹԵԱՆ ԱԿՆԿԱԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ԱՐՁԱԳԱՆԳՆԵՐ

Հրատարակութեան նախօրեակի արտայայտութիւններ

Ս. Ղազարի ժամանակագիր Հ. Մ. Աւգերեան, նկարագրելով վանքի կեանքը, կը պատմէ թէ, որոշ ատեն մը, մինչեւ 1773 թուականը վրդոված էր ներքին խաղաղութիւնը, որու հետեւանքով կատած էին դրաւոր աշխատութիւնները, տպագրութիւնը, յատկապէս՝ շօշափելի եւ մեծդի հատորներու։ Արդարեւ, 1773ին, խումբ մը միաբաններ՝ անջատուելով Ս. Ղազարի մայր տունէն՝ կը հաստատուէին Թրիեստ, ստանալով առանձին վանատուն ու տպարան, ինչ որ ծայր կու տար հասկնալի մրցակցութեան մը երկու կողմերուն միջեւ։ Զամչեան, Պասրայէն դարձին, վանքը կը գտնէր խաղաղած, նպաստաւոր՝ նուիրուելու լուրջ եւ խոր գրական կեանքի։

Այս լուսաբանութիւնը կարեւոր համարեցանք քացատրելու համար այն փոյթը՝ զոր ունէին Ս. Ղազարի միաբանները շուտով հրապարակ հանելու Զամչեանի Պատմութեան հատորները։ եւ իրապէս 1783ին, երբ դեռ ոչ իսկ սկսած էր առաջին հատորին տպագրութիւնը, Հ. Յարութիւն Պոլիսէն կը գրէր Մելքոնեանին։ «Խնդրեմ Գերյարգելի, որչափ հնար է փութացուցջիք զվ. Հ. Միքայէլն, զի ելերեսցէ փութով զՊատմագիրքն ազգիս մերոյ, եւ մի՛ յերկարեսցէ ասելով թէ այս ինչ եւ այն ինչ ունիմ տակաւին քննել։ հաւատացէ՛ք ինձ, Գերյարգելի, որչափ ինչ ունի ի ձեռին՝ այն բաւական է ափշեցուցանել զամենեսին, եւ ոչ միայն ափշեցուցանել այլ եւ նոյն իսկ հակառակորդաց մերոց տացէ աղաղակել ասելով՝ թէ ահա՛ մայրն մեր Ս. Ղազարու վանքն, յորմէ յետս կացաք, ահա՛ ստնտուն մեր՝ յորմէ խորշեցաք։ հաւատա՛ ինձ, Գերյարգելի..., զի եթէ լոկ ձայնն այսր Պատմութեան զխստացեալ սիրտս շարժեաց եւ ետ խօսել զգովութիւնս (որոց մինն է Խուլելի Օղլուն), ապա որչափ եւս առաւել յորժամ տեսցեն զպեալն։ Վասն որոյ վերստին աղաչեմ, Գերյարգելի, փոյթ կալջիք տալ ի տպագրութիւն զայս գործ, հաւատա՛ ինձ՝ մեծ ինչ գործէք»[81]։

Սպասումի նման բացատրութիւններ այնուհետեւ կը կրկնուին, յատկապէս Մելքոնեան Աբբահօր ուղղուած նամակներուն մէջ, որոնցմէ յատկանշական է Զամչեանի շատ մտերիմ Հ. Սուքիաս Աղամալեանինը, գրուած Պոլիսէն 9 Օգոստ. 1785ին, ուր գրեթէ զայրանալով կը պահանջէ գործին ժամ առաջ լոյս ընծայումը։ «որ յերկուսս է ի բաղում ժամանակաց հետէ, եւ ոչ ի ծնունդ ընծայի, եւ ոչ դիտեմք արդեօք ծնանողի՞ն է մեզ թէ ծնուցչին»։ ապա կը թելադրէ բաղմացնել գրաշարներու թիւը, իտալացիներուն սորվեցնել հայերէն, և կամ թէ վանականներէն ոմանք նուիրուին գրաշարութեան գործին։ ցոյց կու տայ յօժարութիւն ձգելու Պոլիսը ու դառնալ Վենետիկ՝ անձամբ օգնելու համար գրաշարներուն, եւ հուսկ զայրոյթը կը թափէ Պատմութեան հեղինակին վրայ։ «զի՞նչ ասացից եւ առ Հ. Միքայէլն, որ տասնիցս ասէ թէ աւարտեալ է, եւ զարձեալ միւսանգամ մեռն ի գործ արկանէ, որ գրամբք աշխարհի ոչ շատանայ, որ յունջս եւ ի քունջս նորոգ ինչ յուզէ տաղնապաւ, որ այսօր զրէ եւ վաղիւ եղծանէ, որ զտպագրեալն այսօր յայգուցն փոփոխէ...։ Այսմ ունիմ ապացոյց զբերականութիւնն, այլ եւ զումպէտ Պատմագրութիւնն Վարդապետին Թովմայի, որում զհետ պնդեալ է, կարծելով թէ առանց այնր թերիանայ եւ անկատար մնայ Պատմութիւն աղղիս Հայոց»։

Պոլիս գտնուող Վարդապետներու սպասումին մէջ ծածկուած է նաեւ Միաբանութեան վարկի հարցը։ 1782ին Ս. Ղազարի մէջ կը սկսի տպագրութիւնը Հայ Տօնացոյցին։ նոյն շրջանին Հռոմէն կու գայ Փրոփագանտայի աշակերտ Ստեփան Աւգերեան, այցելելու իր հղրօր՝ Մկրտիչ Աւգերեանին։ Հռոմ դառնալուն՝ Ստեփան կ'ամբաստանէ Մխիթարեան Միաբանութիւնը, իբր թէ առանց պատկան իշխանութեան արտօնութեան, առանց սրբագրութեան ենթարկելու կը

80. «Ի Պատմութեան Հայոց, ի հատոր Ա., զոր առաքեցաք այդր, գտանի տխալ մի, որ մնացեալ է մոռացութեամբ, եւ է այն ի յերեսն 59, ի տողն 5, ուր փոխանակ գնեղոյ «ընդ արեւմուտս հարաւոյ», եղեալ է «ընդ արեւմուտս հիւսիսոյ»։ Դիւրին խմն է սրբագրել զայն, քերելով զծայրսն ի տառին, եւ փոխել զբառդ հիւսիսոյ եւ առնել հարաւոյ։ եւ եթէ պատշաճ թուի Հայրութեանդ, մերոյ ժամու աշխատութեամբ վճարի, եւ եթէ քանի մի եւս վաճառեալ իցեն, զմնացեալսն կարէք սրբագրել, եւ այն յետին սրբագրեալքն կարեն լինել ուղղիչ ոչ սրբագրելոցն»։ (Հ. Մ. Զ., 6 Օգոստ. 1787ին, առ Հ. Յ. Մաղաքեան, Պոլիս)։

81. Հ. Յարութիւն Մաղաքեան Պոլիսէն, 23 Դեկտ. 1783ին, առ Ս. Մ. Ա., Վենետիկ։

© National Library of Armenia

տպագրեն եկեղեցական մատեաններ. «զԹոյնս դառնութեան հեղու ի վերայ հասարակութեան մերոյ, հինգ թերթ խտալեվար գրուածովք, ընդ հերեսիովտապետս դասելով զմեզ»[82]: Նոյն տարւոյն Օգոստոս ամսուն Հռոմէն կը հասնի հրահանգ՝ կասեցնելու տպագրութիւնը, ինչ որ հաւատարմութեամբ կը գործադրուի: «Քոլեճական»ներու կամ «Դպրոցեան»ներու յաղթանակն էր սա, որոնք առիթ կը փընտռէին հարուածելու համար Միսիթարեանները: Նոյն տարիներուն վառ էր նաեւ Յովհաննէս Սեղբոսեանի իտալերէն լեզուով Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ իբր ջատագովութիւն հրատարակած մենագրութեան աղմուկը, որու պատճառով նմանապէս կը մեղադրուէր Միսիթարեան Միսիթարեանը՝ իբր ներշնչող նման ձեռնարկի մը:

Այս աննպաստ մթնոլորտին մէջ է որ Հ. Թոմաս, 10 Յունուար 1786ին, Պոլիսէն կը գրէր Մելքոնեան Աբրահոր. «Ի բերանս թէ՛ քահանայից եւ աշխարհականաց է Պատմագիրքն, եւ սպասեն փութով տեսանելոյ զայն. եւ որովհետեւ նորոդ եկեալ եմ ես այսր՝ հարցանելով հարցանեն ցիս. Զի՞նչ լուր ունիս զՊատմագրէն. այս քանի՞ ժամանակք են մեծաւ փափագանօք ակն կալեալ սպասեմք եւ յապաղեցաւ յոյժ... մի՛ գուցէ այս երեւելի գործ դադարեալ է: Եւ ես ցուցանէի նոցա զմեծութիւն եւ զյժուարութիւն գործոյն, եւ թէ վճարեալ է գործն եւ յառաջանայ տպագրութեամբ, եւ յուսադրէի տեսանել փութով: Արդ խնդրելով խնդրեմ եւ աղաչելով աղաչեմ զԳերայարգութիւնդ եւ զհասարակութիւնն, եթէ կայցէ խոչ ինչ փութով յառաջանալոյ տպագրութեան՝ բառնալ զայն, զի որչափ փութով տարածեսցի այս Պատմագիրք կամ այլ ինչ նոր գիրք, այնչափ առաւել օգուտ լինի անուան հասարակութեան մերոյ եւ արատոյ հերետիկոսական անուան, եւ մանաւանդ յայմ ժամանակի՝ յորում բազումք ի սոփու քահանայից եւ յաշխարհականաց կրճտեն զատամունս ի վերայ մեր վասն գործոց Յովհաննէս Աղային. եւ զայս ասեմ ոչ առանց հիման, զի լուայ յումեմնէ, որ բարեկամ է ինձ եւ հաւատարմութեամբ պատմէ ինձ զլուեալսն զմէնջ, թէ տպագրեալ եմք Տօնացոյց եւ խափանեալ է այն ի Հռոմայ եւ արգելեալ են տպագրութիւնք մեր. եւ ահա պատճառաւ Տօնացուցին այլ ինչ սուտ համբաւի զմէնջ. ապա որչափ փութով ի յայտ գայցէ Պատմագիրքն՝՝՝ այնչափ փութով խցցին բերանք հակառակորդաց, եւ անուամբ հասարակութեան մերոյ անունն Աստուծոյ փառաւորի»:

Միսիթարեանս երէց անդամներէն Հ. Գէորգ Ապտուլլահեան, իր կարգին, կը գրէր Պոլիսէն՝ թարգման հանդիսանալով ժողովուրդին սպասման. «Վասն տպագրութեան Պատմագրգին խնդրեմ, փոյթ տարջիք, զի որչափ հնար է՝ յառաջանայցէ փութով զի ձայնն ելեալ է արտաքս, եւ բազումք հարցանեն վասն նորա, եւ յուսամ մեծապէս թէ այն լիցի մեզ ի մեծ պարծանս, եւ բազմաց կարկեսցին լեզուք, ելանելով այնորիկ ի յայտ»[83]: Միեւնոյն նամակին հետ Զմմչեան կ՚ընդունէր նաեւ Պոլսոյ ազգայիններէն մէկուն հետեւեալ տողերը. «Որքան առ Պատմութիւն ազգին Հայոց, աղաչեմ վասն օգտի վանաց, ընդունեցէք զայն ամենայն զոր գրէ առ ձեզ Պատուելի Հ. Գէորգն, զի ես ծանուցի նմա եւ հաստատապէս այնպէս է, ուստի թողում ամենախոհեմութեան գերյարգելի Հարցդ ձերոց»[84]:

Առաջին հատորին տպագրութիւնը, ինչպէս տեսանք, սկսած էր 1785ի Մարտ ամսուն. տարուան մը ընթացքին կը տպագրուին միայն առաջին 60 պրակները[85], երբ այլեւս Պոլիս ապասողներու համբերութիւնը գրեթէ հատած է: Հ. Յարութիւն կը փնտրէ ունենալ գոնէ տպագրուած պրակներէն օրինակ մը, ցոյց տալու համար ժողովուրդին, հաւատացնելու համար թէ իրապէս գիրքը տպագրութեան մէջ էր. սակայն վանականները անյարմար կը գտնեն եղած առաջարկին ընդ առաջ ելլել[86]:

1786 Սեպտ. 12ին, Զմմչեան կու տայ աւետաւոր լուրը Պոլիս գտնուող Հ. Թոմասին. «փորձ իսկ է Հայրութեանդ, զի զորով ոք պատաղեալ իցէ՝ զայնմանէ խօսիլ յօժարի եւ գրել, ի հարցանելդ՝ զայնմանէ պատասխանէ, ի հարկանելդ զայնր տայ ձայն, եթէ զուռնայ է ի ձեռին՝ զուռնայի հնչէ զձայն, եթէ քէմանի՝ զքնարի... զոլով զբաղեալ ի պատմութիւնս մարդկային գործոց՝ զայնպիսեայ ունիմ գրել ասա...: Առաջին հատոր Պատմութեան Հայոց աւարտեցաւ ի վաղուց եւ Գերյ. Աբրահամն մեր, ըստ յորդորելոյ Յարութիւն Վրդ.ին եւ Գրիգոր Վրդ.ին եւ Գէորգ Վրդ.ին եւ այլոց, կամի զայն առաջին հատոր առաքել այդր վասն վաճառելոյ, զի դիւրին է զմիտ դնել քան զերիսն ի միասին»:

83. Հ. Գէորգ Ապտուլլահեան Պոլիսէն, 25 Յուն. 1786ին, առ Ս. Մ. Ա., Վենետիկ:

84. Գէորգ Տէր Աղեքսանդր Ասլանեան Պոլիսէն, 26 Յուն. 1786ին, առ Հ. Մ. Զ., Վենետիկ:

85. «Վասն տպագրութեան Պատմագրքին ծանիր, զի այն օր ըստ օրէ յառաջ գնայ, մերձ վաթսուն տապաղայ տպագրեալ է. մինչեւ զիրս հասցի քեզ եօթանասուն մերձ վաթսուն տապաղայ տպագրութիւն..., շարունակն առ այժմ երկու են եւ բարտապաղայն անցանէ տպագրութիւնն..., շարունակն առ այժմ երկու են եւ բարտապաղայն անցանէ տպագրութիւնն..., շարունակն առ այժմ երկու են եւ բարտապաղայն անցանէ տպագրութիւնն...՝՝՝ այնչափ փութով խցցին բերանք հակառակորդաց, եւ անուամբ հասարակութեան մերոյ անունն Աստուծոյ փառաւորի»: (Ս. Մ. Ա. Վենետիկէն, 8 Փետր. 1786ին, առ Հ. Թոմաս, Պոլիս):

86. Մելքոնեան Աբրայ, 8 Մարտ 1786 թուականի նամակով, մերժողական կը պատասխանէ Հ. Յարութիւնին. «Վասն Պատմագրքի տպեալ տապաղայից, զոր աղաչանօք խնդրես, ծանիր, զի առաքումն այնց յինէն միայն ոչ կախի, ուստի ի խօսիլս ընդ այլոց վերնագուռնից, ամենեւին ոչ հաճեցան, վասն վնասուցն զորս տեսանեն հետեւիլ ի տեսութենէ ոմանց: Բայց ա՛յլ է յորժամ եղերեալ առաքի այդր, որք կամին գնեն եւ որք ոչ կամին ոչ գնեն. եւ եթէ ոմանք խոտորնակ եւս խօսեսցին յայնժամ՝ չէ փոյթ, զի բազումք են ընթերցողք այնր՝ որք ոչ հային ի խօսս չարախօսից, այլ ի բանս գրոցն»:

82. Հ. Թոմաս Մաքսէթեան Պոլիսէն, 25 Մարտ 1786ին, առ Ս. Մ. Ա., Վենետիկ:

© National Library of Armenia

Հոս յիշատակուած Ցարուբիւն Վրդ.ը՝ Բասենցի Եպիսկոպոսն է, Էջմիածնի նուիրակը, որ նոյն օրերուն հաստատուած էր Թրիեստ. Գրիգոր Վրդ.ը՝ Պոլսոյ նախկին Պատրիարք Պատմաճեանն է, որ 1772ին հրաժարելով Աթոռէն՝ եկած էր Արեւմուտք. իսկ Գէորգ Վրդ.ը՝ Անթէպցի Պաղտատեանը, որ կը բնակէր Հռոմ: Ամէնքը կը պնդէին որ առաջին հատորը փութով ղրկուէր Պոլիս, ուր այնքան ապասողներ կային: Մելքոնեան Աբբահայր կը հրահանգէ՝ որ պահուի նախկին աւանդութիւնը. այսինքն՝ պատրաստել երկու փառակազմ օրինակ, մին՝ նուիրելու Պոլսոյ Զաքարիա Պատրիարքին եւ երկրորդը՝ անոր փոխանորդին, գիտնալով հանդերձ որ «վասն այսորիկ ոմանք համարեսցին զմեզ հերետիկոս»[87]: Երրորդ օրինակ մըն ալ կը պատրաստուի Պալատեցի Տիրացու Գէորգին համար, «վասն երախտեաց նորա որ առ մեզ, հոգալոյն զձեռագիրս եւ զայլ դրաւորական տեղեկութիւնս»[88]:

Հ. Ցարուբիւն քանի մը անգամ գրած էր Աբբահօր, ապսպրելով 50 օրինակ, յանձնարարելով միայն չուտափոյթ առաքում, իսկ ղինին նեղատմամբ կը խնդրէր՝ որ Վենետիկի մէջ ընդհանուր գին մը որոշուէր, զոր ապա Պոլսոյ մէջ՝ տեղւոյն վրայ՝ հանդամանքներուն նայելով աւելցնէին կամ նուազեցնէին[89]:

87. Ս. Մ. Ա. Վենետիկէն, 8 Նոյեմբ. 1786ին, առ Հ. Ցարուբիւն, Պոլիս:
88. Հ. Ստեփան Աալիկեան Վենետիկէն, Յունիս 1787ին, առ Հ. Ցարուբիւն, Պոլիս:
89. «Գրեալ էիք թէ ըստ յորդորելոյ ոմանց խորհեցաք զառաջին հատորն Պատմագրքին առաքել ի Կ. Պոլիս, եւ դուք զի՞նչ ասէք, եւն.: Ոչ գոյր հարկ ըստ յորդորմանց ոմանց առաքել, որովհետեւ ծառայ քո գրեալ էի Գերայարգութեանդ կարծեմ երիցս անգամ, թէ զեղերեալն առաքեալիք փութով, զի բաղումք են՝ որք ակն կալեալ սպասեն. բայց Գեր.ութիւնդ գրեաց առ իս թէ վասն պատճառաց ինչ չկարեմ առաքել մինչեւ եղերեսցի ամենայն... Ուստի որչափ հնար է՝ առաքեսջիք փութով 50 հատ, զի ոչ միայն մեք ակնկալեալ սպասեմք ընթեռնուլ եւ իմանալ, այլ եւ բաղումք: Եւ ասասջիք Վ. Հ. Ստեփանին, տացէ կազմել մաքուր Ֆռանսզ, եւ կոնակն գրով, եւ դիցեն ի կոնակն զթիւ հատորին: Եւ ասասջիք 5 հատ եւս տացէ կազմել փառաւոր, որպէզի առաքեսցուք զմին Պատրիարքին, զմին փոխանորդի նորա եւ միւսքն եւս լիցի հարկաւոր վասն ոմանց: Եւ յորոշելն զդինն մի՛ դիցէ զընռախամն ի յկոռաքեալ տէֆտերի, եւ ծանուսցէ ինձ ի գարեւաքրին, զի մեք հայեսցուք եւ եթէ իցէ սակաւ՝ յաւելցուք, ըստ տանելոյ եւ ըստ յարգի գրքի» (Հ. Ցարուբիւն Պոլիսէն, 9 Հոկտ. 1786ին, առ Ս. Մ. Ա. Վենետիկ): Նկատմամբ գիրքին գինին, թիւրիմացութիւն մըն է որ տեղի ունեցած է: Հ. Մինաս Գասպարեան, որ 1773ին Վենետիկէն բաժնուելով անցած է Թրիեստ, տեղեակ չլլալով ներքին կարգադրութեանց, հաղորդած է Հ. Ցարուբիւնին՝ թէ Զմիւռնիոյ մէջ Ա. հատորը կը ծախուի ութը ղուրուշի, որով Հ. Ցարուբիւն եւս կը ստիպուի պահել նոյն գինը, մինչ իրականութեան մէջ «մեք քանի մի Պատմագրքք եւ այլ քանի ինչ գրեանս առաքեցաք յԻզմիր, կը գրէ Աբբահայրը Հ. Ցարուբիւնին, առ տիրացու Սարգիս Մահտեսի Սէլիմեան ըստ խնդրոյ իւրոյ, եւ վասն Պատմագրքին գրեցաք 8 ղրշ. մեզ հասանելի, եւ ասացաք նմա զի ասելի վա-

Մինչ Զամչեան, 1786ի Սեպտեմբերի ընթացքին, կ'իմացնէր՝ թէ աւարտած է առաջին հատորին տպագրութիւնը, 1787ի Փետրուարին միայն գործը կաղմարարին կը յանձնուի, այն յոյսով որ Զատիկէն ետք հարիւր օրինակ միահաղոյն ղրկուէին Պոլիս: Բայց որովհետեւ արժէքաւոր էր հատորը եւ իբր դին նշանակուած էր ութ ղուռուշ, կը սկսի շրջիլ երկիւղը՝ թէ յանկարծ Միաբանութեան Պոլսոյ գրավաճառը, «Պուչախճիք», սեփականատէր դառնար ու յաւելեալ գինով հրապարակ հանէր, խափանելով գիրքին ծաւալումը[90]:

Օձնեցիի մտահոգիչ հարցը

Առաջին հատորը դեռ Պոլիս չհասած, տակաւին առանց գիտնալու ոչ իսկ հատորին պարունակութիւնը՝ թէ մինչեւ ո՛ր թուականի պատմութիւնը կ'ընդգրկէ, Պոլսոյ Մխիթարեան Հայրերը գուշակելով թէ ի՛նչ կրնար պատահիլ, սաստիկ մտահոգ ու գրեթէ սարսափահար՝ իրարու ետեւէ նամակներ կը տեղացնեն Վենետիկ, Մելքոնեան Աբբահօր:

Մտահոգութեան պատճառը Յովհան Օձնեցի Հայրապետին նըկատմամբ Զամչեանի որդեդրած դրական դիրքն էր, հակառակ «Քոլեճական»ներու ընդհանուր ուղղութեան:

Պահ մը, Պոլսոյ Հայրերը կը նախընտրեն արմատական լուծումի մը դիմել, հրապարակ չհանելով Հայոց Պատմութիւնը, ծայր չտալու համար համամնքային՝ ինչպէս նաեւ ներքին խռովքներու, որոնք դեռ նոր դադրած էին Միաբանութեան ծոցին մէջ:

ճառեսցէ, զի եւ ինքեան չահ լիցի. ուստի այդ լուր Հ. Մինասին՝ չգիտեմ զի՞նչ նշանակէ». (7 Նոյեմբ. 1787): Ասոնն մը ետք Հ. Ցարուբիւն անակնկալի կու գայ տեսնելով թէ նոյնիսկ եօթը ղուրուշով կը ծախուի, ու կը տարակուսի թէ մի՛ գուցէ Իզմիր դիւրագին կը ծախուի՝ շահելու համար բազմաթիւ օրինակներու սիրումով:

90. Այս երկիւղը ունեցողը Վենետիկի վանականներն են, որոնց մտածութիւնը այսպէս կ'ամփոփէ Մելքոնեան. «Զկնի Զատկի առաքեմք զառաջին հատոր Պատմութեան գրոց, եւ այս այնպիսի գիրք՝ որ յաճախ եւ փութով վաճառի: Եթէ ամենայն որ առաքի՝ հատցէ ի ձեռս Պուչախճոց, նոքա վերադիր առնեն եւ այսպէս վաճառեն, եւ եթէ գրքավաճառք եւս կամիցին գնել, պարտին այն վերադրովն գնել, եւ ինքեանք եւս վերադիր առնեն, եւ այսպէս յոյժ բարձրանայ գինն. արդէն մեզ թանկագին եղեւ այն, եւ եթէ ութն ղրշ. գին դիցուք, հազիւ. ծառայէ մեզ, եւ վերադիր նոցա եւ եւս յաւելու զգինն, եւ այսպէս կարէ խափանիլ յաճախ վաճառումն: Ի վերայ այսորիկ զանազան եղանակ կարէ մտածիլ. մի՝ զի Պուչախճիք ի վաճառելն այլոց վերադրով վաճառեսցեն, իսկ գրքածախից առանց վերադրոյ տացեն: Այլ կերպ մի եւս՝ այսպէս կարէ լինիլ, զի ի հասանիլ գրեանց, զամենայն ոչ տացուք Պուչախճոց, այլ զմասն, եւ զայլ մասն անմիջապէս տացուք գրքածախից: Շուրջ զայսու դուք եւս խորհեսջիք եւ մեզ ծանուսջիք». (3 Փետր. 1787ին, առ Հ. Ցարուբիւն, Պոլիս):

© National Library of Armenia

Այս ընդհանուր պատկերը դծելէ ետք՝ անցնինք մանրամասնութիւններու։

Հայոց Պատմութեան շարադրութեան ընթացքին՝ Հ. Թոմաս Մաքսէթեան Զամչեանի կողքին էր, տարակոյս չունէր դասելու Օձնեցին՝ ուղղափառ Հայրապետներու շարքին, պնդելով թէ պէտք է հաստատուի ճշմարտութիւնը՝ ինչպէս որ է։ Քանի մը տարի ետք՝ երբ պաշտօնով կը փոխադրուի Պոլիս, «այժմ երկիւղալի դատեմք, կը գրէ, եւ եթէ չէ տպեալ, բարւոք երեւի հարեւանցի անցանել կամ այլազգ շաւիղ կալնուլ՝ ըստ այժմու ժամանակիս»[91]։

Զամչեանի քեռորդին Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, որ դէպքով կը գըտնուէր Պոլիս, կ'իմացնէ Մելքոնեան Արքահօր՝ թէ Հ. Միքայէլի Հայոց Պատմութեան լուրը տարածուած է մինչեւ քաղաքին ներքին շուկաները, եւ թէ շատեր կը հարցնեն իրեն ստոյգ լուրը։ Ինճիճեան եւս մտահոգ է Օձնեցիի խնդիրով, ու կը խորհրդածէ՝ թէ Օձնեցին ուղղափառ նկատելու պարագային, Մխիթարեաններուն ուրիշ բան չէր մնար՝ եթէ ոչ թողուլ Պոլիսը ու փախչիլ։ իսկ մտերիմներ խորհուրդ կու տան հրապարակ չհանել դիրքը, որովհետեւ «թշնամիք ձեր թրեստեանք եւ քոլէճցիք ծափ զծափի հարկանեն», սպասելով որ բացայայտուէր՝ Վենետիկեաններու «մոլորական» վարդապետութիւնը, որու մասին միշտ կասկածներ ունէին[92]։

Քանի մը ամիս ետք, այն է 1787ի Ապրիլին, Վենետիկէն դարձեալ կը հարցնեն Ինճիճեանի կարծիքը Օձնեցիի նկատմամբ։ Ինճիճեան բացայայտ կը հակառակի, պատճառ բերելով յատկապէս Յովհաննէս Սեղբոսեանի նոյն տարիներուն հրատարակած Compendio Storico-ն, ուր թէ՛ կ'ապացուցուէր Օձնեցիի ուղղափառութիւնը եւ թէ հռոմէական Հայերու կողմէ Հայոց եկեղեցիներուն յաճախումը օրինաւոր կը նկատուէր։ Արդ, եթէ Զամչեան եւս ջատագովէր Օձնեցին, ժողովուրդը ատոր իբրեւ բնական հետեւանք պիտի նկատէր՝ նաեւ Սեղբոսեանի երկրորդ տեսակէտին ընդունելութիւնը։

91· Հ. Թոմաս Մաքսէթեան Պոլիսէն, 10 Մարտ 1786ին, առ Ս. Մ. Ա., Վենետիկ։

92· Կը մէջբերենք Հ. Ինճիճեանի առ Մելքոնեան դրած 23 Դեկտ. 1786. թուակիր նամակին ամբողջական հատուածը. «Համբաւ Պատմութեան Վ. Հ. Միքայէլին, որպէս նաեւ Աշխարհագրութեան սկսաւ տարածիլ ի չարչըն, որոց ձայնք հասին մինչեւ յականջս իմ, հարցանելով ոմանց ցիս զնոցին ստուգութիւն. միայն ոչ գիտեմ՝ թէ զի՛նչ ինչ պարտ է առնել վասն բանի Օձնեցւոյն։ վա՛յ իցէ յաւուրսն յայնոսիկ կարգաւորաց մերոց, որոց պարտ է հարկաւ թողուլ զայս քաղաք եւ փախչել։ Հարցի ի ծածուկ վասն այսր ոմանց յիմոց ներքին խորհրդակացաց, ի ձեռն որոց հրատարակեցի զհամբաւ Պատմութեանն. պատասխանի ետուն՝ թէ վնասէ մեծապէս անուան ձերոյ, եւ թշնամիք ձեր թրեստեանք եւ քոլէճցիք ծափ զծափի հարկանեն, զոր վասն այնորիկ մերքն ստիպեցին ինձ դրել առ ձեզ»։

Հ. Ինճիճեան այս դժուարին հարցը կը դնէ նաեւ Պալատեցի Տիրացու Գէորգին դիմաց։ Սա, իբր մտերիմ բարեկամ Միաբանութեան, վնասաբեր կը համարի երեւան հանել Օձնեցիի խնդիրը՝ մանաւանդ տուեալ կացութեան մէջ։ Պալատեցի իր այս գաղափարին վրայ կը պնդէ յետ քանի մը օր անքուն անցընելու, դրեթէ աղաչելով որ Միաբանութիւնը ետ կենայ՝ մեծագոյն չարիքի մը չհանդիպելու համար։ Արդ, Ինճիճեան կշռելով այս ամէնը, յատկապէս նըպելու համար։ Արդ, Ինճիճեան կշռելով այս ամէնը, յատկապէս նըկատի առած Դպրոցեան աշակերտներու դիրքը, կու տայ իր ժխտական պատասխանը[93]։

Հ. Յարութիւն աւելի վճռական է. «Գրեալ էիք վասն Պատմագրքին՝ թէ զկնի Զատկին առաքեմք զառաջին հատորն. բարի է, Գերյարգելի. բայց զայս ասեմ, Գերյարգելի, զի եթէ գոյ ի գիրս Պատմութեանց ինչ ինչ ի վերայ Օձնեցւոյն եւ Տաթեւացւոյն՝ որով Պատմութեանց ինչ ինչ ի վերայ Օձնեցւոյն եւ Տաթեւացւոյն՝ որով արդարացուցանէ, որպէս ի գիրս Յովհաննէս Աղային, մի՛ զնաւ ա-ռաքէք, զի ոչ հանեմք արտաքս. իսկ եթէ ոչ գոյ՝ առաքեսջիք»[94]։ Հ. Գէորգ եւս իր կարգին կը դնէ քաղաքին հոգեբանութիւնը, յատկապէս Դպրոցականներու դիրքը, ղղուշացնելով Աբրահայրը՝ չառնել նման յանդուգն քայլ մը։ Մանաւանդ որ Դպրոցեան Սահակ Վրդ. Սոֆիալեան, որ 1787ին դեռ նոր այցելած էր Ս. Ղազար ու վայելած ուսէր եւ գուրգուրանք, կու տայ իր մտերիմ խորհուրդը այս ուղղութեամբ, յայտնելով թէ վատ են ժամանակները, եւ թէ կը սպասուի դոյզն նշանի մը՝ մեծագոյն չարիք մը հասցնելու Միաբանութեան։ Յատկապէս կը խօսէր Սահակ Վրդ., որովհետեւ դեռ նոր եկած էր Հռոմէ։

93· Հ. Ղուկաս Ինճիճեանի կարծիքը կը դնենք հոս ամբողջութեամբ, իր հետաքրքրական պարունակութեանը համար. «Սակս Օձնեցւոյն... ես ոչ կամէի գրել՝ զի մի՛ տրամեցուցից զսիրտ Վ. Հ. Միքայէլին, մանաւանդ զի եւ ոչ իսկ գրել՝ զի մի՛ տրամեցուցից զսիրտ Վ. Հ. Միքայէլին։ Բայց զանգի այժմ ստիպելով հարցանէք, իմ սիրտ չառաւել եւս տրամեսցի։ Բայց զանգի այժմ ստիպելով հարցանէք, համառօտ բանիւ եւ ճշմարիտ վճռով զայս գրեմ, թէ բացարձակ անկարելի է, մինչեւ ոչ տանիլ մեկնութեանց ինչ ոչ զեղեցիկ քոց մեկնութեանց, զորս ի-մաստութեամբ եղեալ էիք ի թուղթս Վ. Հ. Թոմասին...։ Ի զեղեցիկ մեկնութեանց քոց յայտնի է, զի առաւել վնաս եղեւ ջատագովութիւն Օձնեցւոյն ի Պատմութեան Յովհաննէս աղային, քան թէ չէր լեալ այն ջատագովութիւն։ Ի զալ խմում վաղվաղակի ծանուցի Տիրացու Գէորգին զայս. ի յի-նամանէ։ Ի զալ խմում վաղվաղակի ծանուցի Տիրացու Գէորգին զայս. ի յի-մանալ՝ ուրախացաւ յոյժ. բայց ասաց թէ այլմ յայտնի լինել՝ անհնարին վնաս գործէ ձեզ. զկնի եկն առ իս երկիցս եւ ահիւ եւ առաւել եւս ստիպելով ասէ անհնարին է այլմ, զտիւ եւ զգիշեր խորհիմ եւ քննեմ ի գտանել զճանապարհ իմն, որպէսզի ի լոյս ածցի եւ մի՛ ձեզ վնաս գործեսցէ, եւ ոչ վարեմ գտանել։ Արդ, եթէ Տիրացուն, որ չգիտէ այնչափ ինչ զվիճակ հակառակութեան ուղղափառաց եւ ոչ լսէ այնչափ ինչ զխօսս սոցա ընդդէմ այսպիսի իրաց, որպէս մեք լսեմք հանապազօր եւ աւաղ կարդամք, զի՞նչ ինչ ասէր եթէ իբրեւ զմեզ լսէր յաճախ։ Ըստ Տիրացու Գէորգին՝ ասացին եւ ասեն եւ սիրով ազդ առնեն եւ այլ բարեկամք մեր». (7 Ապրիլ 1787, առ Ս. Մ. Ա., Վենետիկ)։

94· Հ. Յարութիւն Մաղաքեան, 10 Մարտ 1787ին, առ Ս. Մ. Ա., Վենետիկ։

© National Library of Armenia

մէն, ուր կատարուած էր գաղտնի քննարկութիւն մը Մխիթարեան հրատարակութիւններուն մասին, եւ այդ նոյն ժողովին հրաւիրուած էր նաեւ ինքը՝ Սահակ Վարդապետ. ուստի կ'եզրակացնէ. «եթէ ի գիրս Պատմութեանց Հայոց Ղազարովի Տաթեւացին, Որոտնեցին, Պարսամն, որպէս Յովհան Օձնեցին, եթէ ի վերայ միոյն ի սոցանէ ի գիրսն անդ փոքր ինչ Ղազարովութիւն զտցի, բաւական խուլբ է կործանման ձերոյ»[95]: Հ. Գէորգ լսելով այս ամէնը, «բոլորովին ե-բրիկամունք իմ զդողանի հարան», կը գրէ նոյն նամակին մէջ, եւ իր սարսափը կը յայտնէ Մելքոնեան Աբբահօր:

Գործնականին մէջ՝ Պոլսոյ Հայրերուն այս մտահոգութիւնը, գոնէ առժամաբար, աւելորդ էր. Պատմութեան առաջին հատորին նիւթը կը հանէր մինչեւ 441 թուականը, որուն անտեղեակ ըլլալով իրենք՝ մատնուած էին վրդովումի: Մտահոգուած էին յատկապէս Սեղբոսեանի եւ Զամչեանի Պատմութիւններուն նմանութենէն, որմէ կրնար չարիք մը հետեւիլ:

Բոլոր այս մտահոգութիւնները կը հասնէին Աբբահօր, որ ունէր Միաբանութեան ղեկը: Մելքոնեան, սակայն, շուտով այլայլող մէկը չէր. երկար եւ դժուարին տարիներ վարած էր այդ ղեկը. ուստի այս անգամ դիտէ խաղաղեցնել սիրտերը, յատկապէս Հ. Գէորգը, որ Սահակ Վրդ.ի յայտնութիւններէն չափազանց այլայլած էր. «յառաջին հատորն Պատմութեան զոր ունիմք առաքել, ոչինչ յիշատակութիւն գոյ զորոց դուքդ կասկածիք. իսկ առաքումն երկրորդ եւ երրորդ հատորից դեռ յապաղէ յոյժ. տեսցուք որպէս գնան իրք Պատմագրքին Յովհաննէս աղային, եւ ըստ այնմ զոր անկն է առնեմք ըստ

95. Այս է Հ. Գէորգի նամակին բնագիրը, ուղղուած Մելքոնեան Աբբահօր. «[Սահակ Վրդ.] ութ օր յառաջ որոնեալ զմերայինս՝ եգիտ զիս ի տարաժամու աւուրն, եւ... ասէ. Ես ի սրտէ սիրեմ զվանս եւ կամիմ զբարին նորա. գրեա՛ ի վանս՝ զի յոյժ արթնութեամբ գնացեն ի վանս, զի ժամանակս չար է յոյժ վասն հաւարակութեան ձերոյ. մեծապոյն նշան տեսանեմ զի զփոքրիկ ինչ աւրինս հետախոյզ որոնեն մեծագոյն չարիս հասուցանելոյ կրօնին ձերոյ... որոշակի ոչ գիտեմ թէ զի՛նչ չարիս հասուցանեն [ի Հռոմայ], բայց զայս հաստատի գիտեմ եթէ ամենայն հոգւով չարացեալ են ի վերայ կրօնին ձերոյ եւ զհետ են գտանել առիթս, զի խայտառակեսցեն զձեզ... գիտեմ, ասէ, թէ Յովհան Օձնեցին որպէս լոյս արեգական ցուցանի. եթէ ինձ անասյք, որ կամիմ զբարին ձեր, աղաչեմ լուել այժմ ի վերայ այսպիսի իրաց, զի չէ ժամանակ այժմ զծածկեալ ճշմարտութիւնս ի յայտ հանելոյ: Զայս ինչ եւս ասաց խոստովանաբար, ուստի միայն Գերյարգութիւն ձեր իմացի. Կոչեցին, ասէ, եւ զիս ի քննութիւն ի վերայ կրօնին ձերոյ եւ նորատիպ պատմագրքին, եթէ ի գիրս անդ գտանի՞ ինչ արդարացուցանմն, կամեցեալ արգելուլ որպէս Օրացոյցն: Ես բոլորովին անտեղեակ զիս երեւեցուցի՝ երկուցեալ ի խայտառակելոյ: ... այս են բանք նոյնահաս ճանապարհորդին, զորս աղաչեցի յոյժ, զի ինքն գրեսցէ ի վանս, սակայն չէաւ յանձն, թէ մի՛ գուցէ գիր իմ անցցէ ի ձեռս այլոց եւ խայտառակիցիմ». (10 Փետր. 1787):

խոհեմութեան: Իմացայ զբանս Սահակ Վրդ.ին, բարի է. որպէս զրեցի վերագոյն՝ զգուշանամք ըստ կարելութեան: Եւ զի Յովհաննէս աղայի Պատմագիրքն տարբեր է ի մերոյն, զի նորա վախճան այլ ինչ է եւ մերն այլ ինչ. եւ զայն հռչակեալ անունն տալ զմէնջ, ոչ է նոր ինչ, այլ վաղուց է այն: Եւ զի ի Հռոմ՝ որք ամբաստանեն զայլս հերետիկոս՝ զընդունելութիւն գտանեն իրր կատարեալ ուղղափառի, վասն այնորիկ չէ զարմանք՝ թէ անդ եղեալքն ասասցեն զմէնջ զայն անուն: Եւ զի մեծամեծքն, որոց չինի այն ամբաստանութիւն, են երկիւղածք եւ վրէժխնդիր հաւատոյ, վասն այնորիկ դիւրաւ հաւատան ամբաստանողաց, եւ ինքեանք եւս այնպէս տեսակաւորին ի միտս իւրեանց. ուստի չէ զարմանք՝ թէ գրով եւս գրեսցեն, զոր լսելով հաւատացեալ են: Բայց գոլով նոքա արք իմաստունք եւ իրաւասէրք, ի լսելն ի հակառակ կողմանէ զպատճառս արդարացուցման իւրեանց եւ զհանդամանս սուտ ամբաստանողաց եւ զրպարտողաց, բարւոք ըմբռնեն եւ ընդունին եւ տան իրաւունս զրկելոյն, որպէս փորձիւ դիտեմք զայս»[96]:

Ա՛յս է համոզումը Մելքոնեան Աբբահօր, որ կը յառաջանայ հաստատ քայլերով, առանց այլայլելու ամէն ու ճախէն եկած հովերէն:

Զաքարիա Պատրիարք եւ Հայոց Պատմութիւնը

1787ի Ապրիլ ամսուն՝ Վենետիկէն կը մեկնի Madonna della Grazia (Շնորհատու Աստուածածին) նաւը դէպի Պոլիս, տանելով Հայոց Պատմութեան առաջին հատորէն 103 օրինակ: Վենետիկէն՝ Յովհաննէս Սեղբոսեան փառակազմ հատոր մը զրկած էր արդէն Պոլիս, իր եղբօր Թոմասին, որպէսզի անձամբ տանէր Զաքարիա Կաղզուանցի Պատրիարքին: Թոմաս չափազանց զբաղած ըլլալով՝ կը յապաղի տանելու հատորը, մինչ գրավաճառներ կը սկսին ծախել արդէն առաջին օրինակները:

Լուրը կը հասնի Պատրիարք Հօր, որ իր Աթոռակալին ձեռքով փափաք կը յայտնէ գրավաճառին՝ որ սա անձամբ օրինակ մը տանէր իրեն: Գրավաճառը, խոհեմութեան համար, ոչ թէ անձամբ՝ այլ միջնորդի ձեռքով կը հասցնէ գիրքը, միաժամանակ իմացնելով Հ. Յարութիւնին. սա ալ, իր կարգին, կը փութացնէ Թոմաս Սեղբոսեանը, որ ի վերջոյ կը հաճի տանիլ ու տալ Պատրիարքին համար պատրաստուած տակեկազմ օրինակը:

Հ. Յարութիւն, իր 10 Նոյեմբեր 1787 թուակիր նամակով, ուղղուած Աբբահօր, կը նկարագրէ լսածը, թէ Զաքարիա Պատրիարք առանձին ընթերցող մը տարած է իր սենեակը, անոր ձեռքը տուած Պատմութեան գիրքը, թողած իր կարեւոր գործերն անդամ, օր ու

96. Ս. Մ. Ա. Վենետիկէն, 7 Մարտ 1787ին, առ Հ. Թոմաս Մաքսէթեան, Պոլիս:

© National Library of Armenia

գիշեր կ'ունկնդրէ ընթերցողին[97]։ Հ. Ինճիճեան ալ կը հաղորդէ մեզի իր լածը. «Տէրտէր ոմն պատմեաց ումեմն եւ նա ինձ, թէ գնացի ի պատրիարգարանն, եւ տեսի զՊատրիարգն գազմեալ, եւ զոմն առաջի իւր կացեալ՝ զի ընթեռնոյր զգիրս Պատմութեանն։ Պատրիարգին զգազմութիւն եկելոցն մի ըստ միոջէ սուղ ինչ բանիւ արձակեալ, զօրն ողջոյն միտ դնէր ընթերցուածոյն, եւ ստէպ ստէպ զձեռս ի յերկինս ամբարձեալ օրհնէր զյօրինողն, օրհնէր եւ զՄիաբանութիւնն, եւ որպէս ի հիացումն յափշտակեալ ոչ դիտէր՝ զի՛նչ գովութիւն պարտ էր, ասէ, նմա առնուլ ի բերան առ ի գովել զՄիաբանութիւնն»[98]։

Սկզբնական շրջանին, այն է 1787ի Հոկտ. ամսուն, երբ դեռ նոր հրապարակ պիտի ելլէին ծախու օրինակները, Պատրիարքը կը հրահանգէ յետաձգել գիրքին վաճառումը. այսպէս կը գործէ, «որովհետեւ մեծ սպասաւորն Պրն. Կոստաս զշնչին զիրս որոնէ՝ առնել անտի մեծ իմն»[99]։ Սակայն չէր կարելի վասեցնել հոսանքը՝ յետ այնքան երկարատեւ սպասումի։ Թոմաս Սեղբոսեանի քեռորդին Աբրահամ, Էջմիածնի հինգ վաղդապետներու կը խոստանայ մէկական օրինակ, եւ այն եւս ի հաշիւ Մխիթարեան Միաբանութեան, որ թէեւ նիւթական վնաս մըն էր՝ Հ. Ցարուբիւնի համաձայն, սակայն «չհամարիմ վնաս, վասնզի՝ ըստ տեղւոյն եւ ըստ ժամանակին՝ նոքա եւս պիտոյ լինին մեզ ի ջատագովութիւն»[100]։

Հանրութեան գոհունակութիւնը

«Ամենեքին մեծաւ գովութեամբ ընթեռնուն զայն անյաղ եւ ըղմայլին... ընդ պարզութիւն շարադրութեան եւս հաճեալ են իմաստութիւնք քաղաքիս»[101]։ Ա՛յս է առհասարակ Պոլիսէն Վենետիկ հասած արձագանգը։ Զարգացած ու դրագէտ անձեր կը զարմանան՝ թէ Վենետիկ ո՛րքան ձեռագիր պէտք է հաւաքուած ըլլայ, որոնց անուններն անդամ անծանօթ էին իրենց։ Ասիկա՝ պատճառ մը եւս կ'ըլլայ երեւան հանելու փոշիներու տակ մնացած գրչագիրներ, որոնք կրնային օգտակար ըլլալ Հայոց Պատմութեան ծալքերը լուսաբանելու[102]։

Հ. Մինաս Գասպարեան, նախկին միաբան Ս. Ղազարու, գիրքին մէջ իբր թերութիւն կը գտնէ երկարաբանութիւնը, ինչ որ ժամանակին, կ'ըսէ, ինք ստէպ մատնանշած էր Զամչեանին, բայց նա չէր հետեւած իր խորհուրդին։

Լիվոռնոյի ազգայիններէն՝ Աբրահամ Քուլէյեան կը գրէ Մելքոնեան Աբրահօր, 21 Դեկտ. 1787ին. «կարի հրճուեցայ վասն ի լոյս ածելոյ ձեր զայնպիսի զանձ ինչ յիրաւի անգին ի զարմս արամեան, զի ի սկսանելոյ երեւման ազգիս յաշխարհի աստ մինչեւ ցայսօր հաղիւ թէ արժանացաւ այժմ ընթեռնուլ, առանց երկբայելոյ զարարս, զվարս եւ զգանչելագործութիւնս մեծանուն աւագանի Նահապետաց ազգիս մեծի եւ պատուելի նախնեաց իւրոց, որոյ շարադրող աշխատա(ւ)որաց եւ համայն Միաբանութեան Սուրբ Ուխտիդ, եւ Զեզ իսկ, Տէր լիցի աստ եւ ի հանդերձելումն վարձահատոյց...»։

Լոնտոնէն ունինք հետեւեալ ձայնը. «Շատոնց լսեր եմ որ հոտ Հայոց ընդհանրական Պատմութեան ձեռք զարկեր էն, շատ փափաքելի գործ է. ասոր խապարը Հնդկաստան պիլէ հասեր է. հիմա կը խնդրեմ հրամանոցմէդ որ գրես ինձ, ասոր ատլը կա՞յ մի, կամ սկսե՞ր են տպել, եւ եթէ լմնցած եւ տըպած բան մը կայ նէ, ինձի խրկես մեծ շնոր(հ)ք կընես»[103]։

Գոհունակութեան եւ խնդակցութեան նամակները, ժամանակի սովորութեան համաձայն, կ'ուղղուին Միաբանութեան Աբրահօր,

97. «Գրեցի վասն Պատմագրքին, թէ Պատրիարգն չկամեցաւ վաճառել վասն այլայլութեան ժամանակաց։ Յայսոսիկ աւուրս գրքածախ մեր գնաց առ վէքիլն զի խնդրեսցէ հրաման ի վաճառել, եւ նա տուեալ է հրաման, այլ ոչ բացարձակ, զի ասէ. Գնա՛, վաճառեա ծածուկ, եւ այն ոչ անխտիր ամենայն անձանց։ Իսկ թէ Պատրիարգն որպէս անհնարին յարեալ է ընդ Պատմագրքն, ծանի՛ք. ոմն որ գնայ ի պատրիարգարանն, ասէ. Առեալ է, ասէ, ի խուց իւր ընթերցող ոք, տուեալ է զՊատմագրքն ի ձեռս նորա, նա ընթեռնու չարունակ եւ սա ունկն դնէ անընդհատ, մինչեւ վասն հարկաւոր գործոց որք գնան առ՝ նա՝ զայն եւս յանձնէ այլում, որպէսզի ինքն մի՛ յետս մնասցէ յունկնդրութենէն». (Հ. Ցարուբիւն, 10 Նոյեմբ. 1787ին, առ Ս. Մ. Ա.)։

98. Հ. Ղ. Ինճիճեան Պոլիսէն, 9 Նոյեմբ. 1787ին, առ Ս. Մ. Ա., Վենետիկ։

99. Հ. Ցարուբիւն Մաղաքեան Պոլիսէն, 24 Հոկտ. 1787ին, առ Ս. Մ. Ա., Վենետիկ։

100. Անդ։ Պատմութեան երեք հատորներու տպագրութիւնը սուղի նստած ըլլալով Միաբանութեան, կ'որոշուի ո՛չ մէկ օրինակ նուիրել ազգայիններու, այլ՝ պէս որ Մելքոնեան Աբրայ չի վաւերացներ Աբրահամի արարքը. «ցաւեցաք ընդ առատաձեռնութիւն Միւռիւ Աբրահամին, եւ այն զի գրեալ եւս էի ես ձեզ, զի զայս գիրք սակաւ ոմանց միայն ընծայ տամք». (21 Նոյեմբ. 1787, առ Հ. Ցարուբիւն)։

101. Հ. Ղ. Ինճիճեան Պոլիսէն, 9 Նոյեմբ. 1787ին, առ Ս. Մ. Ա., Վենետիկ։

102. «Զարմացեալ է ոմանց յիմաստնոց՝ թէ քանի՛ գիրս ստացեալ է Մխիթարեանց, զորոց անգիտ եմք, ասեն, մեք։ Այս Պատմութեան գիրք, պատճառ զարմացման ամենեցուն, բազմօք պայծառացուսցէ զազգ մեր եւ զՄիաբանութիւն, եւ բազում գրուածք ի յայտ եկեսցեն վասն սորա։ Գտաւ ի ձեռն Տիրացու Գէորգայ Թուղթ Գիւտայ կթղ.ի առ Դաւիթ Անյաղթն, եւ Դաւիթին առ Գիւտ, վասն Բարձրացուցէք ճառի խաչին, ի պայծառութիւն 784 թղթահամարոյ Պատմութեան գրոցն, ուր նա ինքն Վ. Հ. Միքայէլ գրէ կարծեօք ի ժամանակս Մանդակունւոյն լինել. բայց ընտրելի է ըստ Թղթոյս կարծիք Կիրակոս Պատմագրին։ Իմ այնպէս եղեալ է ի մտի՝ թէ եւ ոչ Շնորհալւոյն ընթերցեալ է զնորագիւտ Թուղթս...». (Հ. Ղ. Ինճիճեան, 9 Նոյեմբ. 1787ին, առ Ս. Մ. Ա.)։

103. Հ. Նիկողայոս Բուզաչեան Լոնտոնէն, 7 Նոյեմբ. 1787ին, առ Գր. Թոմաս Բուզաչեան, Վենետիկ։ Հ. Նիկողոս այն միաբաններէն է՝ որ բաժնուելով Վենետիկէն (1773) մեցած էր Թրիեստի Հայրերուն. այս պատճառով է որ կը գրէ Վենետիկ՝ իր ազգականին։ Աւելի ուշ ինքնակամ կը դառնայ Ս. Ղազար։

© National Library of Armenia

այնպէս որ ուղղակի հեղինակին գրուած նամակներ շատ քիչ ունինք մեր տրամադրութեան: Պոլիսէն Հ. Ցարուբիւն լակոնական ոճով կը յայտնէ Զամչեանին՝ իր գոհունակութիւնը, գրելով 28 Դեկտ. 1787ին. «զայս քաջ իսկ ծանիք, Վերապատուելի, զի այնչափ զմեծամեծ դովութիւնս ընկալաւ Պատմագիրքն, զի չկարէ քան զայս աւելի լինել»[104]: Զամչեանի Մատթէոս եղբայրը կը հանդիսանայ պարզ ժողովուրդի զգացումներուն թարգմանը, երբ կը գրէ իր եղբօր՝ նոյն տարւոյն Նոյմբ. 27ին. «Պատմութեան դիրքը էվէլոք ուրախացան ասկն մեր. Ակոբ ամիրան, իմ աներցաւս, հրամանքդ փէք աղիկ կիտես, անօր տըղան Արութիւն ամիրան քիչ մը կարդալ կիտէ, էվէլօք շնորհակալութիւն կընէ հըրամանոցդ, վէ կըսէ քի Վարդապետ, այս համը կ(ը)լլա՞ շարաքրութիւն, այս համը կ(ը)լլա՞. ասանէ վարդապետներուն Աստուած շատ երկեան կեանք պարքեվէ քի մեր ասկը լուսավորեն կոր, վէ տահա կը լըսավորէն, ասանէ վարդապետներուն հետ էվէլոք կուզեմ տեսնըվել, պազըճա մուշկուլ փաներ հարմ(մ)ունք ընելու համար: Վէ Զոպանօղլուեէնց մէյը մէկ քանի կարդացող կան, անոնք ալ այսկէ էվէլ մէթ կընեն. շատ անցինք ալ ասանկ էվէլոք մէթ կընեն կոր: Շատ ուրախութիւն Էղավ ասկին մէջ»:

1787ի Ապրիլ ամսուն ղրկուած 100 օրինակները կը սպառին գրեթէ վեց ամսուան ընթացքին, այնպէս որ Հ. Ցարուբիւն ուրիշ 150 օրինակ եւս կ'ապսպրէ, խնդրելով որ մինչեւ 1788ի դարունը սրդէն իսկ ղրկուած ըլլան, որովհետեւ «ի դարնան բազում ճամբորդ գնեն եւ տանին յարեւելս»[105]: Հ. Ցարուբիւնի խնդրանքը կը կատարուի, թէեւ ուշ. նախ կը ղրկեն 50 օրինակ (1788ի դարնան), խոստանալով որ յաջորդաբար պիտի ղրկուին ուրիշ 100 օրինակ եւս:

Սպասում երկրորդ հատորին – Ցուզումներ

Անվրդով, առանց յուզումներու, մանաւանդ թէ խանդավառութեամբ ընդունուած էր Ա. հատորը. նոյնը պիտի չըլլայ Բ. եւ Գ. հատորներուն պարագան:

104. Նոյն նամակին մէջ Հ. Ցարուբիւն չի ծածկեր իր զայրոյթը տպագրական արուեստին անյաջողութեան համար. «Որչափ եւ իմանաս զգովութիւնն՝ եօթնապատիկ աւելի քան զայն իմաստիկ զաւաղն, զորոտունքն եւ զափսոսն վասն տպագրութեան»: Զամչեանի Մատթէոս եղբայրն ալ կ'ընէ նոյն դանդատը կապմին համար. «Մուխաեէթ ըլլըվէր նէ խապիլ էր քի պատմա վէ կապը աղիկ ըլլալ, զէրէ հոս տեղը պազըճանէրը կ'ըսեն կոր քի էվէլքի պէս չէ. ունչո՞ւ եալեը զուրցունել կուտաք» (27 Նոյեմբ. 1787):

105. Հ. Ցարուբիւն Մաղաքեան Պոլիսէն, 25 Յունր. 1788ին, առ Ս. Մ. Ա., Վենետիկ:

Քիչ առաջ տեսանք՝ թէ ի՛նչպէս Ա. հատորը դեռ Պոլիս չհասած, որքան զգուշութեամբ եւ խոհեմութեամբ կ'ուղէին շարժիլ հոն գըտնուող Մխիթարեան Հայրերը: Այժմ, Ա. հատորէն ետք, բարոյական սոխլողութիւնը կար շուտով երեւան հանելու Բ. հատորը, ուր կը շօշափուէր՝ այլ հարցերու կարգին՝ նաեւ դաւանականը, ու յատկապէս Քաղկեդոնի ժողովին պատմութիւնը եւ Յովհան Օձնեցիի վարդապետութիւնը:

Ա. հատորին գտած ընդունելութիւնը, կարծէք, զացուցած էր ժողովուրդին հետ նաեւ Ինճիճեանն ու Հ. Գէորգը, Հ. Թոմասն ու այլ միաբաններ, որոնք այլեւս չէին զգուշացներ Աբրահայրը: Բայց ո՛չ նոյնպէս Հ. Ցարուբիւնը, որ ծայր աստիճան խոհեմութենէ դըրդուած՝ կ'ուղարկէ նամակներու երկար շարք մը Վենետիկ: Հ. Ցարուբիւն, երիցագոյն եւ հեղինակաւոր անդամ Մխիթարեանութեան, ինքզինք պատասխանատու կը զգար, ու մտածելով թէ ոչինչ բան մը՝ կրնար դուռ բանալ մեծամեծ խռովութիւններու, կը պայքարէր: Գրեթէ աղաչելով է որ կը գրէ Զամչեանին. «Եղբայրական համարձակութեամբ գրեմ Վերապատուութեան քում զբանս ինչ յամառօտ, յորմէ պարտիք իմանալ զբազումս: Զայդ Բ. հատորն մի՛ առաքէք ուրեք՝ մինչեւ ոչ սրբեսջիք զայն կեղտ յանուանէ անտի, եւ մնալ ձեզ ամենեւին անտարբեր: Գիտեմ, դարձեալ պիտի բազում աշխատանք եւ ծախք, բայց այն չէ՛ ինչ նկատմամբ ապագայ չարեաց, զի զայս քաջ ծանի՛ր, եթէ դիպեսցի վնաս ինչ հասարակութեան՝ յաղայս քաջ ծանի՛ր, եթէ դիպեսցի վնաս ինչ հասարակութեան՝ յամենեցունց ընկալցիս փոխանակ օրհնութեան զանէծս, յորմէ պահեսցէ Տէր»[106]:

Այս կացութիւնն դիմաց՝ Մելքոնեան Աբրայի պատասխանատուութիւնը ծանր էր: Ուստի, Բ. եւ Գ. հատորներուն համար՝ կը խորհի աստիճանաբար երեւան հանել զանոնք, ղրկելով նախ Հնդկաստան եւ այլուր եւ ապա՝ երբ հրապարակը եւ մտայնութիւնները պատրաստուէին՝ նաեւ Պոլիս[107]: Այս լուծումը, սակայն, Հ. Ցարուբիւնին համոզիչ չի թուիր, քանի որ հարցը դաւանաբանական խնդիրներու չուրջ էր. ուստի կը թելադրէ խոհեմագոյն ճամբան, որ է ամենեւին հրապարակ չհանել, որովհետեւ, կը մտածէ, անիմաստ է կործանել ամբողջ թագաւորութիւնը՝ չինելու համար քաղաք մը. ուստի լաւագոյն է բռնել չէզոք ճամբան, ըսելով թէ «այս ինչ հեղինակ այսպէս ասէ, եւ միւսն այնպէս, եւ այլ միւս սապինակ այսպէս եւ այսպէս ասէ, եւ մինչեւ

106. Հ. Ցարուբիւն Պոլիսէն, 28 Դեկտ. 1787ին, առ Հ. Մ. Զ., Վենետիկ:

107. «Զերկրորդ հատորի առաքելն ոչ լինի առ այժմ, թէպէտ վաղուց եղերեալ է. ի հնդիկս կարեմք առաքել, զի անդ հերձուած ոչ գոյ ի վերայ այնորիկ». (Ս. Մ. Ա. 21 Նոյեմբ. 1787ին, առ Հ. Ցարուբիւն):

© National Library of Armenia

պէս, իսկ ինձ չէ յայտ եւ ոչ մին, եւ զքննութիւն թողում սուրբ Եկեղեցւոյ. եւ ահա գրօղն մնայ զերծ»[108]:

Առաջին դէպքը չէր՝ ուր Հ. Ցարուբիւն այպիսի ուղեղիծ մը կը նախընտրէր: Արդարեւ, այնքան կրած էր անցեալի մէջ՝ որ քաջութիւնը գրեթէ կորսնցուցած էր. իր ամբողջ վախը Միաբանութիւնը վտանգի մը ենթարկելու տարակոյսն էր, այնպէս որ նոյն նամակը, ուղղուած Մելքոնեան Աբրահօր, կը փակէ այպէս. «կարէք քաջ մակաբերել թէ ո՛րչափ տոչորի սիրտ իմ եւ անհնարինս եռայ առ ի գտանել զճանապարհ ինչ զերծ կացուցանել զհասարակութիւն մեր: Եւ թախանձանօք խնդրեմ, մի՛ առաքէք զայն երկու հատն եւս ի Կոստանդնուպօլիս, քանզի մի՛ կարծէք թէ ծածկեալ մնայ, այլ առ օրին տարածի ձայն առ ամենեսեան, եւ մեք զի՞նչ պատասխանի արասցուք առ այսչափ անձանց»:

Մելքոնեան Աբբայ կրցածին չափ կը քաջալերէ ու հայրարար կը լուսաբանէ հարցը, բլա՛յ Օձնեցիի, ըլլա՛յ մանաւանդ Հռոմի Ս. Աթոռին դիրքը՝ նման հարցերու նկատմամբ. կը ջատագովէ Զամչեանը՝ թէ նա իր գլուխէն չէ որ հնարած է այն ինչ որ գրած է Օձնեցիի մասին, այլ հիմնուելով գրաւոր աղբիւրներու վրայ, եւ թէ Հռոմ նման հարցերու ստուգութիւնը չի փնտռեր Ս. Գիրքէն կամ Սուրբ Հայրերէն, քանի որ եղածը պատմաբանական հարց է եւ ոչ թէ ուղղիղ հաւատքի դպչող[109]:

108. Հ. Ցարուբիւն Մաղաքեան Պոլիսէն, 28 Դեկտ. 1787ին, առ Ս. Մ. Ա., Վենետիկ:

109. «Զկամէն առաքել զերկրորդ հատորն Պատմութեան է վասն բանի Օձնեցւոյն. բանն Օձնեցւոյն ծանուցաւ ի Հռոմ եւ ընթերցան եւ գիտացին եւ ոչինչ ընդդիմութիւն ցուցին, եւ որ գրեացն ի վերայ Օձնեցւոյն, ի գլխոյ իւրմէ ոչ եհան զայն, այլ բովանդակն է ի զանազան հեղինակաց, եւ եկեղեցին եւս զայսպիսի նիւթոց ի դատելն, զստուգութիւն խնդրէ ի հեղինակաց եւ ոչ ի սուրբ գրոց կամ ի արբոց Հարց, զի ոչ է խնդիր հաւատոյ եւ բարի վարուց, այլ է խնդիր պատմաբանական եւ գործոյ, որոյ ստուգութիւնն փ պատմարանից կախի...: Ի գրի քում բերես օրինակ վասն բանի Օձնեցւոյն, եթէ վասն չինելոյ զքաղաքն՝ զթագաւորութիւնն բոլոր կորուսանէ եւն.: Որով տես իմանալ՝ թէ ունիս երկիւղ վասն մնասու Միաբանութեանն: Եթէ այդ երկիւղ է ի կողմանէ Հռոմայու, իբր թէ այսի գրեն փ Հռոմ եւ նոքա եւն., ըստ ամենայնի ապահով լեր, զի ի Հռոմայու վասն այդր բանի ինչ ոչ առնեն մեզ, զի եւ նոքա բազում ինչ նախ այսպէս ունէին, ապա ի ստուգելն այլազգ ունին, մինչեւ զոր նախ սուրբ ունէին՝ որոշեցին ոչ սուրբ, եւ ընդհակառակն եւս: Եւ զի մեք ասա զՀռոմայու բանն առաւել իմանամք՝ քան թէ դուք այդր: Իսկ թէ երկիւղ քո ոչ է ի Հռոմայու, այլ այլուր ծագի վնաս մեծ ի կործանումն, արդ այլ ինչ է: Բայց յայտմ զհիմն ստուգութեան պարտ է ունել, որ ոչ երեւի: Զայս գրեցի, զի ի կողմանէ Հռոմայու մի՛ ինչ կասկածեցիս, այլ հանդիստ լիցիս». (Ս. Մ. Ա., 5 Փետր. 1788ին, առ Հ. Ցարուբիւն):

Հ. Ցարուբիւն՝ երբ դարձեալ կը պնդէ մնալ խոհեմութեան ճամբուն մէջ[110], Մելքոնեան կը ստիպուի յատակ կերպով պարզել Միաբանութեան անտեղիտալի դիրքը՝ գրելով. «վասն երկրորդ հատորին ծանիր, զի ոչ միայն ոչ ունիմք ի մտի փոփոխել զայն, այլ եւ ոչ կարեմք, զի բոլոր այն հատոր պարտի վեր ի վայր շրջիլ եւ նորոգ բազում ծախս առնել, եւ քաղում ինչ եւս տուժել. եւ զի ի նմին հատորի ոչ միայն են բանք վասն Օձնեցւոյն, այլ եւ վասն Քաղկեդոնի Սուրբ Ժողովոյն Ջատագովութիւն: Արդ, վասն տրա հայք դժգոհին, իսկ վասն Օձնեցւոյն ուղղափառք դժգոհին: Կարէ՞ ոք ասել, դժգոհեսցին հայք վասն Ջատագովութեան Սուրբ Ժողովոյն Քաղկեդոնի, զի ճշմարտութիւնն է Ջատագովելի. այլ ոք եւս ասէ դժգոհեսցին ուղղափառք վասն բանի Օձնեցւոյն, զի ճշմարտութիւնն է Ջատագովելի, եւ անպարտն ի զրպարտութենէ ազատելի: Եւ իրաւի ոչ եթէ անկարգ գործն Օձնեցւոյն տուեալ արդարացուցանեն, այլ ապացուցանեն թէ այն անկարգ գործն ոչ է Օձնեցւոյն, այլ այլոյ ուրուք, իբր եօթանասուն ամօք յառաջ եղեալ քան զՕձնեցին: Իսկ թէ ասէ ոք, ոչ միայն ուղղափառք դժգոհին ընդ բան Օձնեցւոյն այլ թէ ասէ ոք, ոչ միայն ուղղափառք դժգոհին ընդ բան Օձնեցւոյն այլ եւ հայք, ասեմ, ոչ ամենեքին, զի զրոց աշակերտքն ոչ դժգոհեսցին, այլ տդէտք եւ անուս ոմանք գուցէ դժգոհեսցին, եւ յայնմանէ վնաս լինչ ոչ հետեւեսցի, մանաւանդ զի այնպիսիք առ տակաւ սակաւ հասու լիցին իսկութեան փրին, զի ազգ մեր խնդրօղ է ճշմարտութեան»[111]:

Մինչ այդ՝ Յովհաննէս Սեղբոս Բ. հատորէն երեք օրինակ ինքնակամ կերպով կը ստանայ ու կը ղրկէ Պոլիս, Զաքարիա Պատրիարքին, Աթոռակալին, եւ երրորդը՝ հաւանաբար՝ իր եղբօր Թոմասին: Սեղբոսի ըրածը յանդգնութիւն էր, միւս կողմէ սակայն արդարացի.

110. «Որովհետեւ ի սոյն թղթիս վերատին յիշէք վասն առաքելոյ զերկրորդ հատոր Պատմագրքին առ Պատրիարքն, վասն որոյ եւ ես վերատին գրեմ. զայս քաջ ծանի՛ք՝ անհնարին է թէ ծածկեալ մնասցէ առաքեալն առ Պատրիարքն, այլ իսկոյն իմանան բազումք, եւ ակսանին ծափ զծափի հարկանել, մանաւանդ Միւսիւ Վիրկն, ասելով՝ թէ ուրեմն զայ ինչ ինչ ի գրուածս իւրեանց, որով երկնչին հանել արտաքս, բայց առ համախոհ Պատրիարքն իւրեանց համարձակ առաքեցին: Զմի ինչ համարձակ ասեմ, Գերյարգելի, խնդրեմ չուրջ զայսու ասացուածովս՝ մի՛ խորհիք զառանել զընդդիմութիւն առ ի ցրել զասացուածս իմ, վասնզի որպէս արեգակն յայտնի գիտեմ թէ առ օրին իմանան՝ թէ եկեալ է առ Պատրիարքն...: Եթէ զայս եղեալ էք ի մտի չփոխել զառաքեալ մի բնաւ, վասնզի ասէք այս է ճշմարտութիւնն, որ ոչ լինի թագուցանել, առաքեալքիք համարձակ առ ամենայն ուրեք, զի լաւ է գնալ ընդ արքունի ճանապարհ փրբ ոչինչ զանգիտօղ, քան իբրեւ զոր գնալ ընդ գողունի ճանապարհ եւ ցուցանել զանձն լինել գող» (Հ. Ցարուբիւն, 8 Մարտ 1788ին, առ Ս. Մ. Ա.):

111. Ս. Մ. Ա., Վենետիկէն, 1788ի Մարտին, առ Հ. Ցարուբիւն Մաղաքեան, Պոլիս:

© National Library of Armenia

ա՛յդ էր օրէնքը նոյն շրջանին. հակառակ պարագային՝ Պատրիարքը կրնար արգելք ըլլալ դիրքին վաճառումին, ինչպէս փորձած էր ընել առաջին հատորին նկատմամբ[112]:

Նիւթական կորուստէն աւելի՝ եղած արարքին տրուելիք մեկնաբանութիւնն էր որ կը մտահոգէր Պոլիս բնակող միաբան Հայրերը, ու յատկապէս Հ. Ցարութիւնը: Եթէ միայն Պատրիարք Հօր ղրկուէր հատորը՝ ասիկա ծածուկ պիտի չմնար քաղաքին մէջ եւ այնպէս պիտի մեկնաբանուէր թէ Միաբանութիւնը գաղտնի հաղորդակցութիւն մը ունի Պատրիարքին հետ. իսկ հանրութեան տրամադրութեան չդնելն ալ՝ կրնար այն տպաւորութիւնը թողուլ թէ Միաբանութիւնը կը վախնար Դպրոցականներէն, որոնք դիւրաւ կը գրէին Հռոմ՝ ամբաստանելու համար Մխիթարեանները հաւատքի տկարութեամբ[113]:

Հ. Ցարութիւնի երկիւղը անհիմն չէր, որովհետեւ 1788 Ապրիլին՝ Սեղբոսեանի ղրկած Բ. հատորին օրինակը Պոլիս հասնելէն առաջ, լուր կը տարածուի՝ թէ Պատրիարքը արդէն իսկ ստացած է զայն. «Արդ ո՞ւմ զինչ ունիմք ասել՝ ես ոչ գիտեմ. եկն ոմն առ իս եւ ասէ. Տեսի Բ. հատորն զի առաքեալ էք առ Պատրիարգն երկու հատ, ինձ եւս տուք երկու հատ, զի պիտոյ է: Ես ոչ զարյ ինչ պատասխանի ետու, քայց զայս՝ թէ չգիտեմ: Զճշմարիտն ասեմ, Գերյարգելի, այսպիսի իրք եւ գործողութիւնք սպառեցին ճեանք իմ եւ սպիտակացուցին զմօրուս իմ»[114]:

Ասիկա, սակայն, բաւարար պատճառ մը չէր որ Միաբանութիւնը իր գործելակերպը փոխէր: Թէ այս պատճառով՝ Միաբանութիւնը պիտի քարկոծուէր Դպրոցականներէն եւ անոնց համախոհներէն՝ ասալ նորութիւն մը չէր[115]: Այս կացութեան արմատները կը հասնէին

112. «Պարտ է յիշել զի Պատրիարքն արգել զառաջինն զվառճառումն առաջին հատորին մինչեւ ինքն ընթերցցի: Եւ ընդէ՞ր ոչ կարասցուք կանխել եւ նախ առ նա առաքել, եւ ապասել թէ ի՛նչ ձայն ելանէ եւ ըստ այնմ առնել զկնի. զայս պատճառ ոչ վասն քո գրեմ ի համոզել զքեզ, այլ զի այս եւս զկն ինչ լեցի ի ձեռին քում՝ տալ պատասխան(ի) անդուտն բերանոց» (Ս. Մ. Ա., 12 Ապրիլ 1788ին, առ Հ. Ցարութիւն):

113. «Զայս քաջ գիտասջիք, այս անկարելի է՝ թէ մնասցէ ծածուկ. եւ այսպէս հետեւի այս՝ թէ մեք գոլով մի ընդ Պատրիարգին, առաքեմք նմա, եւ ունելով մեծ երկիւղ ի Սուրբ Ծողովոյն կամ հակառակորդաց մերոց՝ ի նոցանէ ծածկեմք եւ ոչ յայտնի հանեմք արտաքս» (Հ. Ցարութիւն, 25 Յունար. 1788ին, առ Ս. Մ. Ա.):

114. Հ. Ցարութիւն Մաղաքեան Պոլիսէն, 6 Ապրիլ 1788ին, առ Ս. Մ. Ա., Վենետիկ:

115. «Վասն առ Պատրիարքն առաքելոյն ոչ գրեմ պատճառս ինչ, ըստ գրելոյդ, զի դու յայտնի գիտես զիստիլ ոմանց: Բարի է, եւ խօսին իրաւի, զի այնպիսիքն արդէն խօսին, եւ զմի առիթ եւս աւելի ունիցին խօսելոյ. բայց անտի Տերամբ ոչինչ վնաս մեզ. եւ զի մեք ուղիղ պատճառ ոչ եմք, իսկ ի հեռաւոր առթից զզուշանալոյ պարտս ոչ ունիմք». (Ս. Մ. Ա. 12 Ապրիլ 1788ին, առ Հ. Ցարութիւն):

մինչեւ Միաբանութեան ծագման տարիները: Միաբանութիւնը հաստատուած էր Հայ ազգին լուսաւորութեան համար, եւ այս նպատակը հետապնդելու մէջ՝ գաղտագողի միջոցներով չէ որ գործած էր ցարդ: Ա՛յս կ'ըլլայ նաեւ՝ ներկայ պարագային՝ Միաբանութեան դիրքը, երբ կը գրէ անոր Գլուխը. «Պատրիարգին դիրք առաքելն ոչ էր նոր ինչ, այլ ի սկզբանէ անտի է, եւ ոչ առաքեմք կամ տամք նմա ընծայ ի ծածուկ՝ այլ յայտնի. իմացին ամենեքին զայս, եւ եթէ կամին եւս գրել ի Հռոմ՝ գրեսցեն, զի մեք տպագրեմք գրեանս վասն լուսաւորութեան ո՛չ ուղղափառաց, զի նոքա արդէն լուսաւորեալ են, այլ բուն ազգին Հայոց, զի առեալ ընթերցցին եւ ի գիտութիւն ճշմարտութեան եկեսցեն, որպէս եւ է իսկ այնպէս»[116]:

Երկրորդ հատորին արձագանգը Պոլիսէն

1788ի Ապրիլին կամ Մայիսի սկիզբները՝ Զաքարիա Պատրիարք ստացած ըլլալու է իրեն ղրկուած օրինակը: Ասոր արձագանգը եւ Պատմութեան հեղինակին ի նպաստ ջատագովութիւնը կու տայ մեղի Մատթէոս Զամչեան, երբ Պոլիսէն կը գրէ իր եղբօր Հ. Միքայէլին՝ Մայիս 12ին. «Հախոց Պատմութեան կը հարցնես նէ, քիչինձի հատորէն երկու հատ խրկեր էք պատրիարք վարդապետին. մէկ քանի բարեկամներ իմացեր են, ուզեր են առնել, չիքա տէր ճէվապ տրվէեէն այս բարեկամները, Ցուսէփէն (Զամչեան) ուզէր էն, մեզի առնել տուր Պատմութեան քիրքը. Ցուսէփն ալ թասիհ ըրեր է քի իրավ չէ էկեր: Այս բարէկամները Պատրիարք վարդապետէն առէր էն, կը կարդան. ամա ի՞նչպէս կը կարդան, քիչէրը սահաթը մինչեւ 6–7 ըմնցընենք տէլի, զէրէ տէրէ կուզէ կօր: Ամա Օճնեցին (յ)ինչերես հա, մանաներ տալով, (ասոնք ալ էվէլքք կուրախանան կոր. պաղրներն ալ կըսէն կօր քի մէնք քաղքեթօնական ենք: Քանք հըրամանոցդ համար կըսեն կօր քի ասանք պատմիչ ջէ էկեր, ասանք պատմիչ չ(ը)լլար, Աստուած իմաստութիւնը էվէլցուցեր է, տահա էվէլցընէ եւ այն: Ամա ասկին մէնչը շատ էվէլքք չան վէ չէօհրէթ տրվիր քի, ասխըտար կ(ը)լլա՞(յ)»:

Մայիս 21ին (1788) Brigantin Santa Teresa նաւով Վենետիկէն Պոլիս կը ղրկուին ուրիշ երկու սնտուկ գիրք, 25 օրինակ Ա. հատորէն եւ 63 օրինակ Բ. հատորէն[117]:

116. Ս. Մ. Ա. Վենետիկէն, Մարտ 1788ին, առ Հ. Ցարութիւն Մաղաքեան, Պոլիս:

117. Առաջին հատորը ունէր 100 պրակ եւ իրր գին նշանակուած էր 8 ղրշ.: Իսկ երկրորդ հատորը ունի 130 պրակ եւ գին կը նշանակուի 9 ղրշ.: Մելքոնեան Աբրայ խիստ կերպով կը պատուիրէ նուէր չտալ ազգայիններուն, որովհետեւ Մխիթարեանց սուղի նստած էր տպագրութիւնը. «Ինձ մեծագոյն կիրք եղեւ քանի ինչ հատորք [Հտ. Ա.] Պատմութեանց որք ձրի գնացին վասն երկիւղի

© National Library of Armenia

Սկզբնական շրջանին (Հոկտ. 1788), հանրութեան ուշադրութիւնը կը դրաւեն յատկապէս Քաղկեդոնի ժողովին պատմութիւնը եւ Օձնեցիի մասին լուսաբանութիւնները։ Ասոր կ'ակնարկէ Հ. Ցարուբիւն՝ երբ կը գրէ. «Վասն երկրորդ հատոր Պատմագրքին զրոյցք բաղում են յոյժ յոյժ. քիմի նալբնա վուռուր, քիմի մբխբնա. եւ սպառնարիք բաղում են ի Լազարիստ պատրոց»[118]։ Ուրիշներ կը քննադատեն Միաբանութեան գործելակերպը՝ թէ աննպատ շրջանի մէջ հրապարակ կը հանեն «նորալուրս» եւ կամ յռելեայն պաշտպան կը կանգնին Յովհաննէս Սեղբոսի դաղափարներուն[119]։

Նոյն տարիներուն Պոլսոյ մէջ հանրածանօթ էր Միւսիւ Վիկէն, Լազարիստ վանքին Մեծաւորը, որ իբր պաշտպան կը հանդիսանար հռոմէական հաւատքին։ Զամչեանի Պատմութեան դիրքին յայտնը-ւելէն առաջ՝ ինքն է որ 1787ին գրած էր երկար հակաճառութիւն մը Սեղբոսեանի Compendioյին դէմ, ու տեղւոյն Առաքելական Նուիրակ Գրպծ. Ֆրանքիայի ձեռքով ղրկած Հռոմ՝ ջանալով ապացուցնել Սեղբոսի չեղումները։

Անկարելի չէ որ նոյն այս Միւսիւ Վիկէնը, որ սորված էր հայերէն և 1790–1796 տարիներուն հայկական տպարանի մը եւս ձեռնարկած էր, խօսած ըլլայ Մխիթարեաններու մասին Գրպծ. Ֆրանքիայի, որ առիթը ներկայանալուն՝ կ'ըսէ թէ Մխիթարեան Միաբանութիւնը հերետիկոսութիւններով լի է, «piena di heresia, յորոց դըրեանց, ասէ, մոլորական նախադասութիւնք ժողովեալ կան առ իս թուով 120–160···, որք թուին հաւաքեալ ի Միւսիւ Վիկէնէ»[120]։

1789 տարւոյն առաջին օրերուն, երբ Հ. Ցարուբիւն կը ներկայանայ Առաքելական Նուիրակ Գրպծ. Ֆրանքիայի, սա «բաղում ինչ խօսեցաւ վասն Պատմագրքին···, ասաց թէ ես գրեմ ի Հռօմ, եւ տեսցուք թէ զի՞նչ ասեն. եթէ տացեն հրաման վասն արգելլոյ՝ ես ատ արգիլեմ ի վաճառել։ Այսչափ ինչ ծանիք համառօտիւ. եթէ գիպեսցի այսպիսի ինչ (զոր ոչ յուսամ) եւ կոչեսցեն զիս ի պատ-

լեզուագարութեան ոմանց, զի մեք ոմանց կարեւորաց եւս ոչ առաքեցաք պարգեւ, զի մի՛ զուսն բացցի». (12 Ապրիլ 1788, առ Հ. Ցարուբիւն)։ Ամէն մը եւոք դարձեալ նոյնը կը գրէ Աբրահայրը. «Եթէ այդ խնդրոդդ երկու հատ յերկրորդ հատորէն ընծայ խնդրէ, մեք առաւել մերձաւորագունից եւ բարերարաց ոչ առաքեցաք յընծայ, ուստի այլոց բնաւ պարտք ոչ գոյ մեզ ընծայել. իսկ եթէ յետ այսր ամենայնի սկսանիցին այլ եւ այլ բանս խօսիլ՝ յանցանքն իւրեանց է». (10 Մայիս 1788ին, առ Հ. Ցարուբիւն)։

118· Հ. Ցարուբիւն Մաղաքեան Պոլիսէն, 21 Հոկտ. 1788ին, առ Ս. Մ. Ա., Վենետիկ։

119· «Ոմանք հակառակին ընդդէմ Պատմագրութեան ասելով. Ամմա գտիք զժամանակն այսպիսի նորալուրս փերել ի լոյս. կէսք՝ թէ այսու յայտ արարիք ամենեցուն եթէ բովանդակ գործոց Յովհաննէս ազգային դրդիչ, յառաջնեցուցիչ եւ ջատագով դուք էք». (Հ. Գէորգ Պոլիսէն, 22 Նոյեմբ. 1788ին, առ Ս. Մ. Ա.)։

120· Հ. Ղ. Ինճիճեան Պոլիսէն, 21 Սեպտ. 1787ին, առ Ս. Մ. Ա., Վենետիկ։

ուիրել առ ի չի վաճառել, զի՞նչ խորհուրդ տայք ինձ տալ պատասխանի»[121]։

Զամչեան անձամբ պատասխանած է այս նամակին, որու օրինակը չէ հասած մեզի[122], բայց անոր պարունակութիւնը տարբեր եղած պիտի չըլլայ Մելքոնեան Աբրահօր գրածէն։ Աբրահայրը չ'այլայլիր Պոլսոյ լատին Եպիսկոպոսին հանած դժուարութենէն, որովհետեւ գիտէ թէ անոր իրաւասութիւնը չի տարածուիր Պոլսոյ ամբողջ հայութեան վրայ, որոնք՝ առիթը ներկայանալուն՝ կրնային նոյն իսկ բողոքել բարձրագոյն Դրան, պաշտպանելու համար իրենց անկախութիւնը. հակառակ պարագային կրնային ծայր տալ նորանոր խռովութիւններ։ Նմանապէս անխոհեմ չարժած պիտի ըլլար լատին Եպիսկոպոսը՝ եթէ իր իրաւասութիւնը գործածէր գիրքը տպող կամ վաճառող Մխիթարեաններուն դէմ, որոնց նպատակը լուսաւորել էր մոլորութեան առաջնորդել ազգը. իսկ եթէ Եպիսկոպոսը եւ ոչ թէ մոլորութեան առաջնորդել ազգը. իսկ եթէ Եպիսկոպոսը սկսնելու ըլլար՝ ազգը դարձեալ պիտի ուզէր պաշտպանել իր իրաւունքը[123]։ Ուրիշ աննպաստ պարագայ մը եւս կար լատին Եպիսկոպոսին համար, որ եթէ Հռոմէն հրաման հանել տար՝ արգիլելով գիրքին վաճառումը, ոտնակոխ ըրած կ'ըլլար Վենետիկոյ դեսպանին իրաւասութիւնը, որու իշխանութեան ներքեւ տպուած էր գիրքը։

121· Հ. Ցարուբիւն Մաղաքեան Պոլիսէն, 7 Յունիս. 1789ին, առ Ս. Մ. Ա., Վենետիկ։

122· Հ. Ցարուբիւն կը գրէ Մելքոնեանին. «Վասն արգելման Պատմագրքին դրազում ինչ գրեալ էիք առ իս եւ դարձեալ գրէք. նոյնպէս եւ մեր Հ. Միքայէլն գրեալ է ճոխտարար զբազում ինչ եւ ունի զիրաւունս». (8 Ապրիլ 1789)։

123· «Եթէ վիգարն կամիցի արգելուլ զվաճառումն Պատմագրքին, բաց ի գրելոցն, եւ ոչ զայս եւս ծանի՛ր դու, եթէ միայն վասն ուղղափառաց կարէ արգելուլ, եւ ոչ վասն բոլոր, ազգին Հայոց, զի ազգին Հայոց առաջնորդն է Հայոց Պատրիարքն, եւ զի Հայք վիգարի ոչ ճանաչեն, այլ՝ զպատրիարքն իւրեանց, եւ կարեն եւս իմացուցանել Դրան, եթէ այս ոչ լատին արգել զնէ եկեալ իրաւանց յարեւմտեանց, յորմէ հետեւի վնաս մաքի եւ իրաւանց պատրիարքին. եւ յայտմանէ կարէ ծագիլ հալածանք եւ այլ չարիք։ Ուստի եթէ հարկ լիցի, ձեռամբ Տիկարէ ծագիլ հալածանք եւ այլ չարիք։ Ուստի եթէ հարկ լիցի, ձեռամբ Տիկարէ ծանուցանել վիգարին, զի զգուշացի, քանզի Սամմոթէոս Վրդ.ին կարէք ծանուցանել վիգարին, զի զգուշացի, քանզի Սամմոթէոս Վրդ.ին կարէք ծանուցանել վիգարին, զի զգուշացի, եւ զազգն Հայոց ընդ տէրութիւն ոչ է Ֆրէնկիստան, այլ երկիր օսմանցւոց, եւ զազգն Հայոց ընդ տէրութիւն ոչ է Ֆրէնկիստան, այլ երկիր օսմանցւոց։ Ուստի եթէ հարկ լիցի, ձեռամբ Տիկարէ ծանուցանել վիգարին, զի զգուշացի, քանզի Սամմոթէոս Վրդ.ին կարէք

Բոլոր այս ենթադրութիւնները, սակայն, աւելի մտավախութիւններ էին քան իրականութիւն, քանի որ Մելքոնեան շատ լաւ գիտէր Հռոմի գործելակերպը, որ դատապարտելէ առաջ՝ նախ կը լսէր ամբաստանեալը, ստանալու համար հարկաւոր լուսաբանութիւնները[124]:

Պոլսոյ Դպրոցեան կղերէն անմիջապէս ասպարէզ կ՚իջնէ Հ. Մկրտիչ Աւգերեանի եղբայրը, վերոյիշեալ Ստեփանոս Վրդ. Աւգերեան, որ քանի մը տարի առաջ յաջողած էր արդիլել տալ Տ—նացոյցին տպագրութիւնը, որու ձեռնարկած էր Ս. Ղազար: Ստեփանոս Վրդ. փտալերէն լեզուով կը շարադրէ ընդարձակ մենագրութիւն մը, ուղղուած Զամչեանին, եւ կը փափաքի ղրկել Վենետիկ: Ղրկելէ առաջ, սակայն, խորհուրդ կը հարցնէ Դպրոցեան Տիմոթէոս Վրդ. Սիմոնեանին, որ քիչ բարեկամներէն մէկն էր Միաբանութեան: Տիմոթէոս Վրդ. կը կարդայ ամբողջ գրութիւնը, եւ «տեսանէ զի անհնարինս ծաղրական ասացուածք (կան) ի գրուածս իւր. զի գերեալ է, ասէ, իտալեվար, ըստ այսմ կերպի. Ընդէ՞ր ասացեալ ես թէ հայք ոչ դնեն զքուր ի Լուսաւորչէ ունին. ընդէ՞ր եղեալ ես թէ Օձնեցին չէ այս ոք՝ այլ այն ոք. ընդէ՞ր եղեալ ես այսպէս կամ այնպէս»[125]: Տիմոթէոս խորհուրդ կու տայ երեւան չհանել նման ծիծաղելի գրութիւն մը: Ստեփանոս կը համոզուի եւ Տիմոթէոս Վրդ.ի ներկայութեան կը պատռէ գրութիւնը:

Երկու տարի ետք, երբ արդէն հրապարակ ելած էր Պատմութեան երրորդ հատորը, այն է 1791ին, Ստեփանոս կը ձեռնարկէ շարադրել իր ծննդավայրը՝ Անկիւրիոյ կաթողիկէութեան պատմութիւնը: Այս լուրը կը գրէ Փրոփականտայի Ծիրանաւոր Նախագահին, աւելցնելով՝ թէ սա պիտի ըլլայ լաւագոյն հերքումը Զամչեանի գրած վերջին երկու դարերու պատմութեան[126]:

124. «Եթէ վիգարն գրեալ ի Հռօմ վասն Պատմագրքին, եւ ի Հռօմայէ եկեսցէ հրաման արգելման, եւ վիգարն կամիցի արգելուլ, հա՛ց՝ թէ վասն ի՛նչ պատճառաց. եթէ վասն փոլիթիգայի է, այսինքն խօսին զայսմանէ եւ չփոթութիւն ելանէ, այս ոչ վերարերի առ իշխանութիւն վիգարին, եւ զի դադարեցուցանելով զվճառելն, եւ եւս մեծ չփոթութիւն հանէ: Եւ ասա՛ ցնա եւս. Ծանուցից դեսպանի Վենէտկոյ, զի գիրքն ի Վենէտիկ տպեալ է. տեսցուք՝ զի՛նչ ասէ նա: Իսկ եթէ վասն մոլորութեան եւ հերետիկոսութեան կամիցի արգելուլ, խնդրեա զվճիռն արգելման, կամ զօրինակ նորա, եւ ասա ցնա. Առաքեցից ի Վենէտիկ եւ ծանուցից եւս դեսպանին, զոր ինչ ասասցեն եւ գրեսցեն ծանուցից քեզ, եւ այնպէս արարից: Բայց ծանի՛ր, զի եթէ ի Հռօմայէ կամիցին արգելուլ, ատ առ մեզ գրեն նախ, եւ ի մէնջ խնդրեն զպատասխանին. եւ զի ոչ է գիւրին վասն անոտի պատճառաց արգելուլ զգրեանս տալեալս ի տէրութեան ուղղափառ իշխանաց, բայց եթէ յայտնի հերետիկոսութիւն գտցի ի նոսին» (Ս. Մ. Ա., 14 Փետր. 1789ին, առ Հ. Ցարութիւն):

125. Հ. Ցարութիւն Մաղաքեան Պոլիսէն, 22 Ապրիլ 1789ին, առ Ս. Մ. Ա., Վենետիկ:

126. Հմմտ. Archivio di Propaganda Fide, Orig. non riferite, nº 22, f. 496-496v; Let. 1 ott. 1791: Ստեփանոս Աւգերեանի գրած հայատառ տասնվեցերէն

Երրորդ հատորին առաքումը Պոլիս

1789ի գարնան Պոլիս կը ղրկուի նաեւ Պատմութեան երրորդ հատորը, որու ճակատին նշանակուած է 1786՝ իբր տպագրութեան տարի: Յարդ, առաջին երկու հատորներու իւրաքանչիւրէն 200 օրինակ ղրկուած էր Պոլիս, երրորդէն ալ կը ղրկուի նոյնքան: Այնուհետեւ վաճառումները պիտի կատարուէին՝ երեք հատորները միասին[127]:

Երրորդ հատորը գրեթէ անաղմուկ կը հասնի եւ միւս հատորներու չարքին անցնելով կը մտնէ հրապարակ: Հ. Ցարութիւն շատ կատարեալ կը գտնէ Գ. հատորին յաւելեալ ցանկերը, ու գոհունակութեամբ կ՚արտայայտուի անոնց մասին, անցողակի կերպով գրելով. «... զոր օրինակ ցանկն Հայոց Պատմութեան է յոյժ գերազանց եւ աշխատալի գործք, բայց գովութիւնն միշտ ընծայի Պատմագրքին եւ ոչ թէ ցանկին»[128]:

Զաքարիա Պատրիարք՝ իր ունեցած եռահատոր Պատմութիւնը կը ղրկէ Էջմիածին, Ղուկաս Կաթողիկոսին, ու կը խնդրէ օրինակ մը եւս ունենալ, ինչ որ կը տրուի իրեն այլ գիրքերու հետ միասին[129]: Նմանապէս, Հալէպի մէջ, կը գտնեն թէ՛ Սիսի Թէոդորոս Կթղ.ը եւ թէ Հալէպի Առաջնորդը[130]: Ուրիշներու կարգին՝ յիշենք Ամասիոյ Առաջնորդ Յովհաննէս Վրդ. Բագրատունին, միաբան Էջմիածնի, որ կը փափաքի նուէր ստանալ եռահատոր Պատմութիւնը, ու ծնի, որ կը փափաքի նուէր ստանալ եռահատոր Պատմութիւնը, ու փոխարէն կը նուիրէ Ս. Ղազարի գրատան կարգ մը ձեռագիրներ եւ հնագոյն տպագրութիւններ, թէպէտեւ սակաւարժէք, որոնց մասին վանքին տպագրութիւններ, թէպէտեւ սակաւարժէք, որոնց մասին վանքի ժամանակագիրը կը գործածէ «անպէտ» մակդիրը[131]:

գրութիւնը, ներկայիս հաւանաբար կը պահուի Զմմառի դիւանը. գրութիւնը տեսած եւ օգտագործած է ԳԱԼԵՄԿԵՐԵԱՆ Հ. Գ., կենսագրութիւն Սարգիս Արքեպ.ի Սարաֆեան, Վիեննա 1908, էջ 146, 183–189:

127. «Վասն գրեանց թիւ 1 արկեղն որ ի նաւն է, ծանի՛ր, զի մեծ մասն նոցա են տեառն. յորս յաւելան յինէն երրորդ հատոր Պատմագիրն, եւ քանի մի երրորդ հատոր նորին, ի լրումն թուոյ 200 առաջին հատորին, զորոյ եւ զերկրորդ հատոր նորին, ի լրումն թուոյ 200 առաջին հատորին, զորոյ եւ զերրորդն ջանամ ի նոյն թիւ հասուցանել յայսմ ամի, զի յետ այնորիկ ձեռք ձեռք վաճառեսցուք զնոսա». (Հ. Յովհ. Զօհրապեան Վենետիկէն, 24 Ապրիլ 1789ին, առ Հ. Ցարութիւն):

128. Հ. Ցարութիւն Մաղաքեան Պոլիսէն, 22 Ապրիլ 1790ին, առ Ս. Մ. Ա., Վենետիկ:

129. «Զնարեկն առաքեցաք Պատրիարգին, եւս եւ զմեկնութիւն. յոյժ հաճոյ թուեցաւ. խնդրեալ էր եւս ձեռք մի պատմագիրք, զի զվմս ասէ առաքեցի յԷջմիածին, վասն որոյ առաքեցաք նմա ձեռք մի պատմագիրք». (Հ. Ցարութիւն, 22 Նոյեմբ. 1790ին, առ Ս. Մ. Ա.):

130. «Ի կողմանէ Պատմագրութեանց ոչ ոք խնդրեաց, միայն կաթողիկոսն Սիսոյ եւ Առաջնորդ Բերիոյ, եւ մնացեալքն պահեալ կան». (Յովսէփ Պուղտանեան, Հալէպէն, 2 Մարտ 1791ին, առ Հ. Մ. Զ., Վենետիկ):

131. Հ. Մ. ԱԻԳԵՐԵԱՆ, Ժամանակագրութիւն վանացս, Հտ. Բ., էջ 790բ:

© National Library of Armenia

Զամչեանի առողջութեան տկարացումը

Պատմութեան երրորդ հատորին տպագրութիւնը աւարտելուն, այն է 1789ին, Զամչեան զգալիօրէն կը տկարանայ՝ հասկնալի պատճառներով։ Ասով հանդերձ, իսկոյն կը նուիրուի նոր գործի մը, այն է Սաղմոսներու հսկայ մեկնութեան։ Մելքոնեան Աբբայ, մտահոգ, կը խորհի տարուան մը հանդիստ շնորհել իրեն. «զՀ. Միքայէլն առաքեմ ի Փեթրոյ Վարատին, կալ անդ քանի մի ամիս, եւ ապա անցանել ի Պաչպալով, եւ կալ անդ եւս քանի մի ամիս. եւ փ գալ ամառան՝ դառնալ ի վանս։ Եւ այս վանն տալոյ նմա սակաւ մի հանդիստ, քանզի ի կալն ի վանս՝ անգործ ոչ կարէ մնալ, եւ փ պարապիլն ի գործ՝ չարաչար պարապի եւ ամենայն հոգւով ընկղմի ի գործ, եւ վնասի. ոչ առաքեցի յայդոսիկ կողմանս [Պոլիս], զի մի՛ դարձ նորա անագանեցի, քանզի պէտոյ է ի վանս»[132]։

Նոյն տարուն (1789) Սեպտեմբերին՝ Զամչեանը կը գտնենք Թրիեստ, ուր կ'ըլլայ հիւրը Բասենցի Յարութիւն Եպս.ի. «Սա խանդաղատէր յոյժ զնովաւ, կ'ըսէ ժամանակագիրը, որպէս եւ զՀ. Ստեփանոսիւ [Ադոնց] եւ զՀ. Սուքիասիւ [Աղամալեան] ի վանս, կոչելով զնոսա անուամբ սրբոց Թարգմանչաց»[133]։ Զամչեան՝ Յարութիւն Եպս.ին կը նուիրէ եռահատոր Պատմութենէն օրինակ մը. Թրիեստի Մխիթարեանները, որոնք կը յաճախէին Յարութիւն Եպս.ի բնակարանը, առնելով Զամչեանի Պատմութիւնը՝ կը սկսին կարդալ զայն իրենց սեղանատան մէջ[134], մինչ Մեծաւորնին (հաւանաբար Հ. Անանիա Ճամպազեան) «ասացեալ է այսպիսի ինչ. Այսչափ ժամանակ մեք ոչ գիտացաք եւ այժմ Հ. Միքայէ՞լն գիտաց որոշել թէ ո՛ ոք ի՞նչ Օձնեցին. նա ի մեր աշակերտաց սակի է, զիա՞րդ իշխեաց ի վեր քան զմեզ երեւեցուցանել զանձն»[135]։

Զամչեանի Թրիեստէն անցքը՝ տխալ մեկնութեան տեղի կու տայ Թրիեստի Մխիթարեաններուն մօտ, որոնք կը կարծեն՝ թէ Զամչեան կասկածելով որ Պատմութեան դիրքին համար Հռոմէն պատիժ մը հասնի, շուրջիններուն թելադրութեամբ հեռացած ըլլայ Վենետիկէն՝

132· Ս. Մ. Ա., Վենետիկէն, 31 Օգոստ. 1789ին, առ Հ. Յարութիւն Մաղաքեան, Պոլիս։

133· Հ. Մ. ԱԻԳԵՐԵԱՆ, ժամանակագրութիւն վանացս, Հտ. Բ., էջ 763բ։

134· Տէր Անդրէաս Շաշատեան, նախկին սան Ս. Ղազարի վանքին, եւ ապա միաբան Լիբանանի Անտոնեան Միաբանութեան, կաթողիկոսական դրագիր, կը գրէ՝ թէ իրենց վանատան սեղանատան մէջ հասարակաց կը կարդացուի Զամչեանի Պատմութիւնը. (Հմմտ. Հ. Մ. ԱԻԳԵՐԵԱՆ, ժամանակագրութիւն վանացս, Հտ. Բ., էջ 733ա)։

135· Հ. Մ. Զ. Թրիեստէն, 20 Սեպտ. 1789ին, առ Ս. Մ. Ա., Վենետիկ։

փութարով Վարատինի վանատունը[136]։ Անկարելի չէ որ այս մեկնութիւնը՝ արձագանգն ըլլայ Պոլսոյ խօսակցութիւններուն, ուր կային քանի մը միաբաններ Թրիեստեան Մխիթարեաններէն։

Վարատինէն Պաչպալով անցնելուն, Զամչեան հետը ունեցած զոյգ մը եռահատոր Պատմութենէն օրինակ մը կը նուիրէ տեղւոյն Եպիսկոպոսին, իսկ երկրորդը՝ Կեռպայի Հայոց եկեղեցիին։

Զամչեան՝ 1790–1794 տարիներուն

Հանդիստի համառօտ շրջանը բոլորելով՝ Զամչեան կը դառնայ Վենետիկ, 1790ի Ապրիլին, ուր կը մնայ մինչեւ 1794ի վերջը։ Հինգ տարիներու ժամանակամիջոց մը, ուր չենք գիտեր՝ թէ ի՛նչ եղած է իր գլխաւոր զբաղումը։ Հաւանական է, սակայն, որ նուիրուած ըլլայ Սաղմոսաց մեկնութեան, գործ մը՝ որ այնքան մօտիկ էր իր սրտին, եւ որու մասին ուրիշ առթիւ պիտի խօսինք աւելի ընդարձակօրէն։

Համեմատաբար, այս հինգ տարիները Զամչեանի կեանքին ամէնէն խաղաղ տարիները կարելի է նկատել։ Հաւած էր իր գիտականն դրական գործունէութեան գագաթնակէտին։ Արդէն հեղինակն էր Վահան Ուղղափառութեան հինգ հատորներուն, Վահան հաւատոյ եւ Գերականութիւն Հայկազեան լեզուի միահատոր երկերուն, եւ հուսկ եռահատոր Հայոց Պատմութեան։

Պոլսոյ մէջ Զամչեան դարձած էր հեղինակութիւն, անունը կը շրջէր ամէն կողմ. անընդհատ հրաւէր կը ստանար երթալու այնտեղ. «Յորդորես զիս գալ այդր. այդ վասն իմ երեւի անկարելի, զի ես ի սպառ տաղտկացեալ եմ ի ժողովրդենէ՝ որոյ եւ իցէ քաղաքի. յամենայնէ ձանձրացայ, ի վերակացութենէ, ի դասատուութենէ, ի խոստովանահայրութենէ եւն. եւն., միայն գրութիւն կարէ զիս մխիթարել։ Այլ ի վերայ այսր ամենայնի, որովհետեւ այդք բազումք եւս թարել։ Այլ ի վերայ այսր ամենայնի, որովհետեւ այդք բազումք եւս յորդորեն զիս, ընդ որս եւ Գերյարգելին յաճախ եւ հաւանի (այս կացցէ ի ծածուկ), եթէ հնար լիցի ինձ այդր յառանձին տան բնակիլ, կամ ի սենեակ Սուրբ Պետրոսի եկեղեցւոյն, յոժարիմ գալ. ա-

136· «Զգալստենէ Հ. Միքայէլին ատտ եւ զչումանէ ատտի կամէի գրել ... որպէս կարծեմ հաւանականաբար այս է, զի սա կասկածեալ՝ թէ ի գրոց Պատմութեանց իւրոց ունելոց է զպատիժ ինչ ի Սուրբ Ժողովոյն, թելադրութեամբ այլոց (զատ որում մերժ ընդ մերժ ի լրութեանցն եւ ի նշանացն սպասեալ լինի) հեռացաւ ի վանացն եւ գնաց ի Վարատին». (Հ. Անտոն Իւչքարտաչեան Թրիեստէն, 7 Դեկտ. 1789ին, առ Հ. Բարսեղ Լաչօֆ)։ Հ. Բարսեղ սկզբնական շրջանին յարած է Թրիեստեան Հայրերուն եւ Թղթակցած անոնց հետ. սակայն, ժամանակ մը ետք վերադարձած է Վենետիկ՝ հետը բերելով ամբողջ իր դիւանը։

© National Library of Armenia

պա թէ ոչ՝ ոչ կարեմ, զի ինձ երեւի անհնարին, հայելով յայժմեան վիճակ խառնուածոյ իմոյ, տանէ ի տուն չրջիլ, մանաւանդ զի տկարացեալ տեսանեմ զիս, առաւել եւս ի կողմանէ քնոյ, որ խռովեալ է ընդ իս»[137]:

Առողջական վիճակը վնասուած կը տեսնուի երկար եւ անխոնջ աշխատանքներէ. ատով հանդերձ գրելու եւ գրով պայքարելու կամքը զօրաւոր է եւ անմար: 1793 տարւոյն աւարտին, Զամչեանի ականջը կը հասնի՝ թէ Պոլսոյ Լատին Եպիսկոպոսը խօսած ըլլայ Սահակ ու Տիմոթէոս վարդապետներուն՝ Մխիթարեաններու հերետիկոսութեան մասին, եւ թէ 1749ին տպագրուած Վարք Լուսաւորչի գիրքին մէջ կը գտնուէր մոլորական վարդապետութիւն: Սոսկ այս լուրը, սակայն, Զամչեանի համար բաւարար չէր. ինք այդ ամէնը կ'ուզէր ունենալ գրաւոր եւ ստորագրութեամբ, որովհետեւ, ինչպէս կը գրէր, «Իշարէթի տպասեմ, Հայր սուրբ, զի մի ոմն տացէ ինչ գրով կամ գիր հանցցէ ընդդէմ գրեանց մերոց կամ ընդդէմ անձանց մերոց. տե՛ս դու՝ յայնժամ՝ թէ ի՛նչ բաներ պիտի ելլայ, տես թէ գիր տըվօղն՝ ո՞ւր պիտի գտնէ զինքը. սկսեալ ի Հռովմայ մինչեւ ի ծագս աշխարհի մերկացի խայտառակութիւն նորա, եւ ինքն եւս իմանցի՝ թէ որո՛յ վարդապետութիւն իցէ ուղղափառական: Երանի թէ զայս սպառնալիս եւս ուսուցով մը իմացուցանէիր նոցա, զի նոքա կամին հեծանել ի վերայ մեր իբրեւ ի վերայ իշոյ...: Եւ զի՞նչ ապա, նոքա հերետիկոս ասացեն եւ ի գիրս մեր հերետիկոսական բան լինել հրաչակեսցեն եւ ես ի Ստամպօլ լինելով լո՞ւռ մնացից...: Մի՛ վախնար, ես ոչ Ստամպոլ եկող եմ եւ ոչ խառնող. միայն զայս ասեմ, եթէ գրով տան ինչ՝ պատրաստեալ է գրիչ ճշմարտութեան ի ջատագովութիւն մեզ եւ ի նախատինս նորա, առանց նախատելոյ գնա»[138]:

Իշարէթ մը՝ թէեւ տարբեր ուղղութեամբ՝ արդէն մեկնած էր Մատրասէն: 1793ին, երբ Զամչեան այցելութիւն կը կատարէ տկարացած Յարութիւն Եպս. Բասենցիին, տա Զամչեանի կը յանձնէ Ռուսաց Առաջնորդ Յովսէփ Արքեպս. Արղութեանցի 30 Յուլիս 1791 թուակիր նամակը, ուղղուած նոյն Յարութիւն Եպս.ին: Նամակին կ'ընկերակցէր 40 էջնոց գրքոյկ մը տպուած Մատրաս[139], հակաճառութիւն մը՝ Զամչեանի Պատմութեան գիրքին դէմ: Բասենցին՝ Զամչեանէն կը խնդրէ պատասխանել, ու Զամչեան՝ 6 Մարտ 1793ին՝ կը շարադրէ ընդարձակ պատասխանը, ստորագրուած Յարութիւն Եպիսկոպոսին կողմէ: Նամակի ձեւով այս երկար գրութեան սեւագիր օրինակը կը պահուի Ս. Ղազարի գիւանը[140]:

1793ի ընթացքին Զամչեանի վերստին Թրիեստ երթը՝ ցոյց կու տայ թէ ամբողջապէս չէր վերադտած իր բնական առոյգ վիճակը: Այսոր կը վկայէ նաեւ վանքի ժամանակագիրը[141]: Ուստի կ'որոշուի ղրկել զինքը իր ծննդավայրը՝ Պոլիս, ամբողջապէս վերակաղդուրուելու համար:

Նոր հանդրուան մը կը բացուէր Զամչեանի կեանքին մէջ:

Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ

137· Հ. Մ. Զ. Վենետիկէն, Յուլիս 1792ին, առ Հ. Յարութիւն Մաղաքեան, Պոլիս:
138· Հ. Մ. Զ. Վենետիկէն, 16 Դեկտ. 1793ին, առ Հ. Յարութիւն Մաղաքեան, Պոլիս:
139· ՅՈՎՍԷՓ ԱՐՔԵՊ. ԱՐՂՈՒԹԵԱՆՑ, Օրինակ հանդիսաւոր ծանուցման եւ ողբոց···, տպ. Մատրաս, 1791:

140· Յովսէփ Արքեպ. Արղութեանցի արարքը Զամչեան կ'իմացնէ Պաղատտ բնակող իր բարեկամին՝ Ստեփանոս Բարիկեանի. իսկ սա իր 8 Յուլիս 1793 թուակիր նամակով կը պատասխանէ Զամչեանի հետեւեալ կերպով. «Գրեալ ես Ռուսաց Առաջնորդին նախատանացն եւն., մի՛ զարմանալ: Առաջին գալ Բառդրքին ի Պասրա, մինչ ես տղայ էի, եւ 38 տարի են, ոմն Ջուղայեցի Յուռիկեանց Յոհաննէսն, որ իշխան էր, եւ հարուստ եւ գիտուն մարդոյ համարի էր ի մէջ բազմաց, ասացեալ էր եւ միշտ ասէր թէ, մինչ Մխիթար Վարդապետն ի Դիարբէքիր էր, այս Բառդրքն ձեռագիր եղեալ էր ի մէջ եկեղեցուն, եւ ինքն գողացեալ տարեալ է Եւ Օրինակեալ է, եւ իւր անունն գրեալ է. գա(յ)ց ի բազմաց եւ ի բազմից անգամ լուեալք եմք ի Հայոց երեւելի անցանց ասել. Ատուած լուսաւորեսցէ Մխիթար Աբբային հոգոյն, որ մեզ լուսաւորէց: Եւ Գր. Յարութիւն Սահակն անցեալ տարին գրեալ էր ինձ՝ թէ Յովսէփ Առաջնորդն, կամ ոմանք նախանձաւորք, ընդդէմ գրեն այս Պատմագրքերին, սակայն ունայն եւ ի զուր, զի մեք բազում շնորհակալութեամբ եւ յարգանօք ընկալաք եւ գիտացաք զաշխատութեանն չափ եւ սորին պիտանաւորութիւնն, գիտն եւ ըզպատուականութիւնն: Այս է սեփական բնութիւն ազգիս մերոյ, եւ զայս եղեն նիւթք կորուսանելոյ զանէրութիւնն եւ զգիտութիւնն եւ զամենայն բարիք՝ որք ունէր զազգս կամ կարէր ունել, ու եղաք ողորմելիք եւ աղքատք յամենայն բարութեանց ի մէջ բազում ազգաց»:

141· Հմմտ. Հ. Մ. ԱԻԳԵՐԵԱՆ, ժամանակագրութիւն վանացս, Հտ. Բ., էջ 833ա:

© National Library of Armenia

Résumé

LE PÈRE MIK'AYEL Č'AMČ'EAN ET SON HISTOIRE D'ARMÉNIE

P. SAHAG DJEMDJEMIAN

L'A., qui a déjà présenté au public plusieurs recherches conduites dans les archives de St. Lazare, s'occupe cette fois-ci du matériel d'archive relatif à la monumentale *Histoire d'Arménie* de Č'amč'ean.

L'article est divisé en quatre parties. La première concerne certains détails biographiques relatifs surtout à l'entrée de Č'amč'ean à St. Lazare.

La deuxième partie analyse «la préparation lointaine de l'*Histoire d'Arménie*». Cette préparation remonte jusqu'aux débuts de la vie apostolique de Č'amč'ean à Basra. Il y recueille avidement des informations sur les collections de manuscrits existant dans les recoins perdus des monastères d'Arménie. Il écrit même à l'Abbé général, lui proposant d'envoyer deux religieux en Anatolie uniquement avec la mission de ramasser ou de copier systématiquement des manuscrits.

La troisième partie traite de «la composition, des sources, de l'impression» de l'Histoire. Č'amč'ean quitte Basra pour Venise en 1775, mais c'est en 1780 qu'il commence la composition de son œuvre et qui se prolonge jusqu'en 1787. Quant aux sources utilisées par Č'amč'ean, l'A. déclare expressément qu'il veut considérer seulement celles qui sont conservées à St. Lazare et dont il est question dans la correspondance sur ce sujet. Ces sources sont regroupées en trois cathégories: a) celles procurées par Gēorg Dpir Palatec'i de Constantinople; b) les collections historiques des Pères Mékhitaristes; c) quelques ouvrages ou notices particuliers sur l'histoire des Perses et des Ottomans et sur la succession des catholicoi arméniens, que Č'amč'ean put obtenir après de longues recherches.

Dans la quatrième partie l'A. décrit minutieusement les préoccupations et les cris d'alarmes des Pères Mékhitaristes qui se trouvaient à Constantinople. En fait, l'œuvre de Č'amč'ean proposait une interprétation de l'histoire ecclésiastique de l'Arménie en désaccord avec celle qui était familière aux milieux romains et en particulier à la grande majorité des missionnaires latins ainsi que des élèves de la Propagande. Ceux-ci ne voudraient perdre la moindre occasion pour accuser les Mékhitaristes d'hérésie, tandis que Č'amč'ean soutenait dans son Histoire la substantielle orthodoxie de la christologie arménienne. Déjà les adversaires avaient réussi, quelques années auparavant, à obtenir une intervention romaine pour empêcher l'impression d'un Calendrier à Venise par les Mékhitaristes. On suspectait aussi ces derniers d'avoir été les inspirateurs des deux volumes sur l'histoire ecclésiastique de l'Arménie publiés en italien par le marquis Giovanni de Serpos (Yovhannēs Sełbosean). La parution des volumes de Č'amč'ean n'aurait fait que confirmer ces suspects. Malgré toute l'insistance des Pères de Constantinople, pour apporter certaines corrections à l'Histoire, l'Abbé Melk'onean reste inébranlable sur sa décision. L'histoire lui en donnera raison.

ՍՈՒՐԲ ԲԵՆԵԴԻԿՏՈՍԻ ՎԱՐՔԸ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԱԾ ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻԷՆ

Հայ թարգմանչական մատենագրութիւնը հարուստ է մասնաւորապէս յոյն սուրբ Հայրերու եւ նաեւ ասորի գրականութեան գործերուն վերածումներով։ Հազուադէպ երեւոյթ պէտք է համարիլ լատին գրականութենէն եղած թարգմանութիւն մը, եթէ նկատի չառնենք ԺԴ դարէն ետք երեւան եկող Միաբանող եղբայրներու կատարած վերածումները։ Ահա այդ հազուադէպ երեւոյթներէն մէկն է Գրիգոր Ա. Պապի Տրամախօսութիւններուն լրիւ թարգմանութիւնը, կատարուած Ներսէս Լամբրոնացիի ձեռքով, ինչպէս կը կարդանք իր յիշատակարանին մէջ, թարգմանութեան սկիզբը։

Յիշատակարանը, որ արտատպուած է նախ Զարբհանալեանի Մատենադարան Հայկական Թարգմանութեանց գործին մէջ եւ ապա Սկիչանի Հայապատումին մէջ[1]*, կը տեղեկացնէ մեզի՝ թէ Ն. Լամբրոնացի այս թարգմանութիւնը կատարած է Հայոց ՌԻԸ թուականին, այսինքն 1179ին, երբ դեռ երիտասարդ (հազիւ 25ամեայ), ուսումնայիրութեան եւ բարեկարգութեան փնտռտուքով կը շրջէր զանազան վանքեր, եւ՝ Անտիոքի մօտերը՝ Ս. Պօղոսի վանքին մէջ հիացումով կը դիտէր փրանկ վամ լատին կրօնաւորներու ապրելակերպը, ուսման եւ աղօթքի նուիրուած։ Լամբրոնացի իր հիացմունքը կը յայտնէ՝ Բասիլ անունով յոյն վանականի մը, հարց դնելով թէ ինչո՞ւ է որ այս լատին կրօնաւորները այնքան քարեկարգ են, եւ կը դերադանցեն թէ՛ ձեզ եւ թէ մեզ։ Ասոր կը պատասխանէ Բասիլ՝ թէ Ս. Բենեդիկտոսին կը պարտին ատիկա, որուն վարքը գրած է Ս. Գրիգոր Պապը։ Ներսէս կը հարցնէ. Ունի՞ս արդեօք այդ վարքը։ Յոյն կրօնաւորը իրեն ցոյց կու տայ վարքին յունարէն թարգմանութիւնը։ Ներսէս աչքէ անցընելով կը խանդավառուի եւ սաստիկ փափաք կը զգայ հայերէնի թարգմանելու, բայց նոյն ատեն չի ձեռնարկեր, չուզելով առանձին թարգմանել զայն։*

1. Հ. Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, Հայապատում, Վենետիկ, 1901 (փոքրադիր), Բ. էջ 437–441։ (ՃԶ, ե.)։

© National Library of Armenia